

FORUM för
TRÄDGÅRDS
HISTORISK
FORSKNING

■ Nr 22, 2009 ISSN 1652-2362

REDAKTION

Maria Flinck

Inger Ernstsson

Hanne Romanus Haas

Bulletin

för trädgårdshistorisk forskning

Årets Bulletin har temat "Stadens trädgårdar". Den innehåller inte bara föreläsningarna från Forums seminarium i Göteborg förra året, utan även flera av de övriga bidragen behandlar städernas kyrkogårdar, planteringar, parker och deras skötsel.

Vi vill tacka alla som bidragit med texter och bilder till att göra årets Bulletin så läsvärd.

Layouten har gjorts av Håkan Larsson.

RAPPORTER

Stadens trädgårdar. Forums seminarium i Göteborg 2008
Ingrid Holmberg..... 3

Slottsplassen i Oslo settes i stand
Annegreth Dietze-Schirdewahn..... 4

Plantor, mull och drömmar. 31:a nordiska etnolog-
och folkloristkongressen 2009
Eva Londos..... 6

ARTIKLAR

Danske villa- og parcelhushaver 1950–2008
Helle Ravn..... 7

"Urbs in Horto". Nedslag i Chicagos park- och
trädgårdshistoria
Catharina Malmberg-Snodgrass..... 10

Stadens informella trädgårdar
Katarina Saltzman..... 12

Building bridges? Kirstenbosch Botanical Garden
and Protea Village, Cape Town
Anna Bohlin..... 15

Stadsträdgårdar i centrala Stockholm
– några forskningsidéer
Maria Flinck..... 18

Göteborgs landeriers trädgårdar – deras framväxt och form
Gunilla Enhörning..... 20

"A Constantly Secure Benchmark in all Confusions"
Transformations of the Warburg Family's Garden
(1898–2008)
Joachim Schnitter..... 24

"Må icke under något villkor bebyggas"
Göteborgs förträdgårdar hotade
Victoria Ask..... 28

Wernerska villan i Göteborg – undersökning och
rekonstruktion av en förträdgård
Inger Ernstsson..... 30

FORSKNINGSNYTT

DOKTORANDER

Planering och gestaltning med träd och buskar i stadens
offentliga rum. Fallstudie Uppsala ca 1800–2009
Roger Elg..... 32

Kärnkraftens poetik. Begreppsliggöranden av svenska
kärnkraftverk som arkitektur, landskap och kulturmiljö
1965–1973
Fredrik Krohn Andersson..... 34

AVHANDLINGAR: ABSTRACT

Trädgårdsboken som text 1643–2005
Andreas Nord..... 35

Grönsöo park och trädgård 1820–1925. Tre familjemed-
lemmars odling, upplevelser och dokumentation i förhål-
lande till dagens anläggning
Anna Tandre..... 36

Experiencing Landscape While Walking. On the Interplay
between Garden Design, Sensory Experience and Medical
Spa Philosophy at Ronneby Spa
Anna Jakobsson..... 37

De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830.
Arkitektur, sanitet och det sociala rummet
Hedvig Schönbäck..... 38

Practical Philosophy of Nature. Olof Eneroth's relation-
ship to Elias Fries
Joachim Schnitter..... 39

UPPSATSER: SAMMANFATTNING

Brickbandets utemiljöer: vårdplan 2006
Fredrik Ekroth..... 41

Om kritik – en lägesrapport från den svenska landskaps-
arkitekturkritiken
Celina Fällbom..... 42

Trädgård – en angelägen fråga. Carl Adam von Nolcken,
Jordberga gods och trädgårdskulturens främjande i Skåne
1834–1857
Hanne Hansen..... 42

Rydboholms engelska park. Vårdprogram och historik
Andreas Johansson..... 43

Skötseln av offentliga miljöer i Stockholm 2002
– granskning och analys
Johan Vagland..... 44

RECENSIONER

Karin Martinsson & Svengunnar Ryman
Blomboken. Bilder ur Olof Rudbecks stora botaniska verk
(Maria Flinck) 45

Catharina Nolin
En svensk lustgårdskonst. Lars Israel Wahlman som träd-
gårdssarkitekt
(Julia Donner)..... 46

Ahrland & Bengtsson & Waern & Wennberg
Den romantiska parken. Baldersnäs på Dal
(Viveka Hoff)..... 48

Häyrynen & Helminen & Seppälä & Seppälä & Eskola
Kaivopuisto/Brunnsparken
(Julia Donner)..... 50

Lena Nygårds
Om arter. En etnobotanisk skrift.
Karin Persson & Eva Jansson
Narcisser – folkära lökar.
(Karin Martinsson)..... 52

■ Omslagsbild: Vykort från Trädgårdsföreningens trädgård i Göteborg.
I bakgrunden en ritning av Palmhuset.

Stadens trädgårdar

Forums seminarium i Göteborg 2008

Ingrid Holmberg

Forum för trädgårdshistorisk forsknings årsmöte och seminarium 2008 hölls i Göteborg den 25–27 september och anordnades i samverkan med Göteborgs Trädgårdsförenings Stiftelse, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet samt Park- och naturförvaltningen, Göteborgs kommun.

Seminariets tema lyfte fram trädgårdar i städer som en företeelse med stor variation och bredd, men också som ett betydelsefullt inslag i stadsliv och stadsbyggande. Trots att trädgårdar är och har varit allmänt förekommande i städerna, utgör de ändå ett relativt nytt forskningsfält med spännande potential. Frågorna som ställdes spände över ett brett spektrum: Hur har relationen mellan stad och omland sett ut i ett trädgårdshistoriskt perspektiv? Hur har den privata trädgårdens funktion förändrats? Vad säger trädgårdarnas skiftande gestaltning och betydelse om samhällets utveckling? Vad kan vi mena med stadens trädgårdar?

Årsmötet avhölls på torsdagskvällen i Institutionen för kulturvårds lokaler, och avslutades med trivsamt middagsprogram på restaurang. Det efterföljande seminariet, som lockade rekordmånga deltagare, bestod som vanligt av en dag med föreläsningar och en dag i fält. För seminariedagen hade Göteborgs Trädgårdsförening upplåtit Lagerhuset som konferenslokal. Efter att Catharina Nolin inlett och öppnat seminariet, följde ett intressant program med föredrag av forskare som ur olika vinklar belyste och tematiserade ämnet *Stadens trädgårdar*.

Eftersom föredragshållarna generöst har ställt sina föredrag till förfogande för Bulletinen, hänvisar jag vidare till artiklarna. Bara Clas Tollins föredrag saknas, men intresserade läsare kan hitta hans artikel ”Medeltida grönsaksodling” i *Människan och florin. Etnobiologi i Norden* 2, Stockholm 2005, s 306–309. Här följer endast en kort översikt över seminariets fyra avdelningar.

Den första avdelningen belyste stadsträdgårdars ursprung och särskilt stadsträdgårdar belägna i stadsutkanten med bidrag av Clas Tollin, Avd. för agrarhistoria, Sveriges Lantbruksuniversitet; Gunilla Enhörning, Arkitektursektionen, Chalmers tekniska högskola, och Inger Olausson, Avd. för agrarhistoria, Sveriges Lantbruksuniversitet.

Andra avdelningen tog upp trädgårdar som identitets- och betydelseskapare för människor i olika kontexter med bidrag av Katarina Saltzman, Etnologiska institutionen och Anna Bohlin, Centrum för forskning om offentlig sektor, båda vid Göteborgs universitet.

I tredje avdelningen belystes trädgårdsform och trädgårdstradition i Chicago, Danmark och Stockholm i bidrag av Catharina Malmberg-Snodgrass, CMS Design Associates, London, Helle Ravn, Langelands Museum, Rudkøbing i Danmark och Maria Flinck, AB Stadsholmen, Stockholm.

Sista avdelningen bjöd på en exposé över borgerskapets trädgårdar kring förra sekelskiftet, med exempel från Göteborg och Hamburg av Joachim Schnitter, Gartendenkmalt-pflege – Freiraumplanung, Seevetal i Tyskland; Victoria Ask, Antiquum bebyggelseantikvarisk konsult och Inger Ernstsson, trädgårdsantikvarie/arkeolog, båda Göteborg.

Under exkursionsdagen användes flera av Göteborgs välrenommerade trädgårdar som utgångspunkt för att spegla seminariets tema. Staden Göteborg präglas historiskt av många internationella kontakter, ett starkt borgerskap och ett odlingsvänligt klimat. Den stora trädgårdsutställningen *Göteborgs lustgårdar 2008* hade tagit de befintliga anläggningarna och deras historia som utgångspunkt istället för att göra ett separat utställningsområde. Denna utställning och de befintliga trädgårdsanläggningarna var besöksmål för Forums lördagsexkursioner.

Flera intressanta föredrag hölls på plats under dagen: ”Trädgårdsföreningen – bevarande och visioner” av Lars Johansson, stadsträdgårdsmästare i Göteborg, ”Wernerska villans förträdgård – resultat från en utgrävning” av Inger Ernstsson, trädgårdsantikvarie/arkeolog i Göteborg, ”Gunnebo slott och trädgårdar” av Joachim Seiler, chefsträdgårdsmästare på Gunnebo Slott och Trädgårdar, samt ”Botaniska Trädgårdens entréparti av Lars Israel Wahlman – ursprung och förändringar” av Catharina Nolin, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.

Föredragen under fredagen och lördagen både fördjupade och breddade kunskapen kring detta viktiga kunskapsfält, samtidigt som nya frågor och perspektiv lyftes fram. Att seminariet också var ovanligt välbesökt, med närmare ett hundra deltagare under fredagen, bidrog dessutom till att det blev ett tillfälle för nya möten och intressanta diskussioner såväl i anslutning till föredragen som under samvaron under pauser och mat.

Stort tack till Göteborgs Trädgårdsförenings Stiftelse, till Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet samt till Park- och naturförvaltningen, Göteborgs kommun som gjorde arrangemanget möjligt genom generösa bidrag av olika slag. Stort tack också till alla er som kom dit och därigenom medverkade till det mycket uppskattade seminariet!

Ingrid Martins Holmberg

fil.dr., lektor och forskare

Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

ingrid.holmberg@conservation.gu.se

Slottsplassen i Oslo settes i stand

Annegreth Dietze-Schirdewahn

Allerede under slottsbyggingen i Oslo startet en livlig diskusjon mellom slottsarkitekten Hans Ditlev Frants Linstow (1787–1851), kong Karl Johan (1763–1844), senere kong Oscar I (1799–1859) og Stortinget om hvordan Slottsplassen skulle utformes. Linstow og Karl Johan ønsket opprinnelig an parade plass mens Oscar I ville utforme en mer parkpreget plass foran Slottet.

I dag er den tekniske oppbyggingen av plassen ikke tilstrekkelig i forhold til dagens funksjon og det er høyst nødvendig med en oppgradering. På bakgrunn av arbeidet på 1990-tallet, blant annet av Mette Eggen og Axel Mykleby, laget Institutt for landskapsplanlegging i 2007 en rapport om den historiske utviklingen av slottsplassen¹. Der presenteres historien samt en diskusjon om materialvalg og mulige fremtidige tiltak på plassen i forhold til den historiske dokumentasjon. I 2008 ble en geologisk og hagearkeologisk undersøkelse gjennomført. I 2010 skal arbeidet med istandsetningen starte.

Slottsplassens historie

I Linstows opprinnelige planer fra 1826 ses Slottet som en forbindelse mellom land og by, hvor "Recidens' Character og Bequemmelighed med et Landsteds Behagelighed" er forent². I 1826 beskrives Slottsplassen som "parade plass"³. Den skulle bli et viktig bindeledd mellom bygningen og byen både estetisk, og funksjonelt. Den 1. oktober 1825 ble grunnsteinen til Slottet nedlagt av Karl Johan⁴.

Pengemangel, nye moter og byutviklingen bak Slottet førte til endringene av planene. Dermed fikk Slottet en helt annen stil i bylandskapet enn opprinnelig tenkt av slottsarkitekten. Planeringen av tomten var i hovedtrekk fullført i 1827, men på dette tidspunktet var de første pengene brukt opp og arbeidet stoppet⁵. Linstows og også Karl Johans planer var for store og kostbare. Senest i 1836 kom Linstow med nye reduserte planer. Linstows forslag inneholder dobbeltalleene som nordlig og sørlig avgrensning av Slottsplassen, men også en allé som gikk fra plassens østside mot dagens Karl Johans gate.

I sammenheng med forslaget fra 1836 viser Linstow for første gang ideer til en forbindelse mellom Slottet og byen. Sannsynligvis har Linstows erfaringer fra en Tysklandsreise i 1836 betydning for utformingen av dette utkastet⁶. Men særlig kong Oscar I var i mot å sprengne knausene Abelhaugen og Nisseberget som en forutsetning til Linstows idé⁷.

I 1848 kom det nye planer for Slottsplassen laget av gartneren Martin Mortensen (1801–1867). Han foreslo et sirkelrundt bed med en diameter på 70 meter beplantet med busker og blomster på midten av plassen (Bilde 1). Mortensens Slottsplass overlevde i 27 år innen den ble innhentet av nye moter og behov i samfunnet.

Avgjørende for utformingen av Slottsplassen slik den framstår i dag er rytterstatuen av Karl Johan med balustraden og trappen som ble tilført 1875. Med dette ble plassen todelt. Den øvre delen oppfattes som selve Slottsplassen mens den nedre delen virker som en forlengelse av Karl Johans gate. Denne endringen innebar altså en opplevelsesmessig kraftig reduksjon av plassen i forhold til Linstows opprinnelige planer (Bilde 2).

Nyere planer

En arkitektkonkurranse i 1991 førte til spørsmålet om man skulle brolegge/steinsette plassen. Antakelig ønsket Linstow å steinsette plassen eller deler av den. Dette går fram av et sitat som Linstow formulerer til Slottsbyggingskommisjonen i 1838⁸. Fagmiljøene som Byantikvaren, Riksantikvaren og Institutt for landskapsplanlegging var kritiske til forslaget om brolegging⁹. Den offentlige interessen ble stor mot slutten av 1995 og en meningsmåling i desember viste et flertall mot prosjektet¹⁰. Kongen fastslo til slutt: "På grunn av den store uenigheten som har kommet fram etter at prosjektet ble kjent, har jeg funnet å si nei til videre arbeid med Slottsplassen i denne omgang"¹¹.

Slottsplassens fremtid

Historien viser at Slottsplassen ikke er et resultat av en arkitekt eller en mote fra en bestemt tid. Slottsplassen forener innflytelsen fra mange mennesker og ulike stilarter. Linstows ideer var utgangspunktet men ble stadig endret og tilpasset. Tilføyelser som Karl Johanstatuen kom, og byen har utviklet seg annerledes enn Linstow tenkte. Dermed ble hans opprinnelige ideer tilpasset tidens ånd og endrete funksjonelle behov.

I dag finner man derfor på Slottsplassen en kombinasjon av mange historiske lag. Alle lag har en verdi enten med historisk autentisk betydning eller med historisk samfunnsmessig relevans. Dermed er det ikke ønskelig å fjerne historiske elementer som kom etter Linstow, for eksempel Karl Johanstatuen. Det er

■ 1 Mortensens sirkel med busker og blomster foran Slottet ca. 1863, Oslo Bymuseum, nr. F01579.

heller ikke hensiktsmessig å rekonstruere Slottsplassen tilbake til Mortensens idé med et sirkelrundt bed i midten. Derimot finnes det elementer på plassen som har eksistert siden det første utkastet, det viktigste er alleene. Her må det settes inn store ressurser for å bevare og delvis rekonstruere preget av plassen med to dobbelalleer.

Når det gjelder materialbruken på Slottsplassen viser historien et klart bilde. Linstow ønsket seg tydeligvis brolegging/steinsetting av hele plassen, men historien har innhentet ham. Hans opprinnelige planer om at Slottsplassen og Slottet skulle være et møtested mellom land og by ble ikke gjennomført. Hans planlagte kvartaler ved Nisseberget og Abelhaugen kom ikke og dermed er Slottet i dag innrammet av parken. En fortsatt gruslagt plass er et hensiktsmessig valg i forhold til denne utviklingen.

- 1 Dietze, Annegreth *Slottsplassens historie. Rapport om d historiske utviklingen av Slottsplassen*. UMB/ILP, 2007
- 2 Linstow, H. D. F. *Beskrivelse over den vordende Kongebolig i Christiania*. Christiania, 1826, s. 3–4
- 3 Linstow 1826, s. 14 og Brenna, Arne Slottsplassen. *St. Hallvard* (1/1964). Oslo, 1964, s. 8
- 4 Haugstøl, Henrik *Herreseter og damebekjentskaper*. Oslo, 1971, s. 55

- 5 Brenna 1964, s. 13
- 6 Dietze-Schirdewahn, Annegreth Architect Linstow's visit to Berlin and Potsdam. I: *Prussian Gardens in Europe*. Stiftung Preussische Gärten und Schlösser in Brandenburg. Leipzig, 2007 s. 114–117
- 7 Den Kgl. Resolusjon 9. april 1845 og Brenna, Arne Slottsplassen må fredes. *St. Hallvard* (3/1992). Oslo 1992, s. 8
- 8 Riksarkivet Oslo, Finansdep., Kommisjonen vedrørende oppførelsen av Slottet, Linstows Kopibok, 1834–44 Nr. 0026, Hylle 3A239 6/5
- 9 Allerede i 1992, Riksantikvarens arkiv, Brev fra Institutt for landskapsarkitektur til Statens bygge- og eiendomsdirektorat, 14.08.1992. Riksantikvarens arkiv, Brev fra Byantikvaren til Stiftelsen Folkegave, 03.07.1995
- 10 *Aftenposten*, 15.12.1995
- 11 Det Kongelige Hoffes arkiv, NTB (Norsk Telegrambyrå) Redaksjonen, artikkel av Wibecke Lie, 18.12.1995

Annegreth Dietze-Schirdewahn

dr. scient., landskapsarkitekt mnl
 Universitet for miljø- og biovitenskap, Institutt for landskapsplanlegging, Ås
 annegreth.dietze@umb.no

Plantor, mull och drömmar

31:a nordiska etnolog- och folkloristkongressen 2009

Eva Londos

Plantor, mull och drömmar? Reflektioner kring trädgårdens byggstenar var namnet på en av de sexton workshops som ägde rum vid den 31:a nordiska etnolog- och folkloristkongressen i Helsingfors 18–22 augusti 2009.

Arrangörer av workshopen var Carina Sjöholm och Katarina Saltzman, Lunds resp. Göteborgs universitet. De önskade få belysa övergripande frågor om vardagliga relationer mellan människa och miljö, så som de kommer till uttryck i trädgården. Temat inspirerade sju föredragshållare till inlägg med mycket varierande infallsvinklar.

Julia Donner, konsthistoriker från Helsingfors, hänvisade i sitt inlägg *Vad man ser när man tittar på en trädgård* till trädgårdshistorikern John Dixon Hunts definition av trädgården som den tredje naturen och analyserade utifrån denna hemträdgården på Ainola skapad av Aino Sibelius, maka till tonsättaren Jean Sibelius. Denna bulletins redaktör, trädgårds-etnologen Maria Flinck visade med utgångspunkt från 160 vårdprogram som hon utfört för fastighetsbolaget Stadsholmen på söder i Stockholm, hur människor tenderar att överdriva sina insatser när de berättar om sina trädgårdar. Titeln på föredraget var därför signifikant *”Det var en djungel!” Den heroiska berättelsen om den räddade trädgården.*

Camilla Hautala, Åbo Akademi, presenterade under rubriken *Herrgårdens lustgård* sin inventering av herrgårdarna i västra Nyland. Herrgårdslandskapet karakteriseras fortfarande av trädalléer, men de gamla herrgårdsparkernas frukt- och köksträdgårdar är idag ersatta av vidsträckta gröna gräsmattor. Dessa omläggningar hade inte givit ägarna något dåligt samvete. Eva Londos, Jönköpings länsmuseum, presenterade *Den demokratiska drömträdgården*, dvs en trädgård som inte existerar i sinnevärlden men som på läns museets uppdrag sammanställts till en tvådimensionell målning utifrån trädgårdsdrömmarna hos 250 odlare i södra Sverige.

Gunnel Olsson, etnolog från Lund, hade utifrån sina erfarenheter från tre månaders trädgårdsarbete i Sofiero slottspark trängt in i parkens historia med fokus på kronprinsessan Margareta. I sitt föredrag *Den levda slottsträdgården – ett försök att förstå trädgårdens mening* vittnade hon också om de känslor och möjligheter till inlevelse i ”platsens ande” som parken ger möjlighet till. Etnologen Helle Ravn vid Langelands Museum på Fyn, har under det senaste året undersökt trädgårdar till parcellhus (ungefär egnahemssträdgårdar), över hela Danmark. I föredraget *Dansk havekultur i by og på land 1950* – visade hon trädgårdsidealens förändringar under ett halvsekel, vilka innebar att man på landsbygden ville skapa trädgårdar med urban känsla och i staden trädgårdar med lantlig prägel.

Sist ut var Ulf Stahre, kulturvetare från Göteborg, med ett föredrag om *Guerilla Gardening*, som är en fredlig del av en global antikapitalistisk rörelse. Genom planteringsaktioner

vill man skapa mer grönska i storstäderna. Rörelsen består av enskilda grupper som planterar och sår på oanvända ställen och sen sprider bilder av aktionerna via internet.

Föredragen samt frågor och kommentarer till dem visade att den etnologiska trädgårdsforskningen i Norden bara är i sin begynnelse, men att det är ett tema som erbjuder ett mångfaldigt och spännande forskningsfält. Workshopen inspirerade till fortsatta studier och utmynnade i beslut om bildandet av ett nätverk mellan deltagarna samt en rekommendation till medlemskap i Forum för trädgårdshistorisk forskning.

I samband med workshopen ordnade Julia Donner en givande utflykt till några av Helsingfors offentliga parker. Promenaden började vid Tölövikens södra ände, ett område under starkt exploateringsstryck. Bland dagens höjdpunkter fanns Stads-trädgårdens rosengård och planterade murar från 1924 planerade av Paul Olsson.

Leninparken, en anläggningen från 1960 bekostad av Finlands landskapsarkitektförening i samband med en utställning. Det vinnande förslaget av Maj-Lis Rosenbröjer finns fortfarande kvar intakt. En porlande bäck, en damm med manchurisk valnöt intill och väl utförda stenarbeten hör till anläggningen. Parken hotas idag av en planerad ny entré till tivolit Borgbacken.

På eftermiddagen besökte vi Villa Anneberg, där vi bjöds på en stärkande grönsakssoppa. Tomten är en stadsäga, som arrenderats ut till stadens borgare (motsvarar Göteborgs landerier). Sommarvillan byggdes av Gustav Otto Wasenius, som också anlade en köksträdgård och terrasserings på 1820-talet. Trädgården utvidgades vartefter med en damm, en park och ett växthus. Sedan 1939 hade trädgården fått förfalla, men i början av 1990-talet rustades den upp och sköts nu av den ideella föreningen Trädgårdsodlingens Vänner. Kvar finns den gamla dammen, en nygjord monumental stentrappa omgiven av blomrabatter, den delvis restaurerade parken och växthuset, fyllt med äldre pelargonsorter, medan den gamla köksträdgården nu blivit gräsmatta.

Eva Londos,
fil.dr., r:e antikvarie
Jönköpings länsmuseum
eva.londos@jkgplm.se

Danske villa- og parcelhushaver 1950–2008

Helle Ravn

Godt 60% af den danske befolkning bor i dag i eget hus med have, og i perioden 1960–1980 flyttede cirka 1½ million mennesker ud i de såkaldte parcelhuse beliggende i bymæssig bebyggelse. Det blev danskernes yndlingsbolig, på trods af, at begrebet parcelhus var negativt ladet.

De danske parcelhushaver svarer stort set til svenske "egna-hemsträdgårdar" – og alligevel ikke. Lad mig komme med en kort forklaring på begrebet: Ordet parcel betyder et stykke jord, og ordet parcelhus er afledt heraf. I begyndelsen af 1900-tallet blev der udstykket en lang række parceller – små haver – hvor man kunne dyrke grøntsager og måske også bygge et lille havehus. De danske parcelhuse har derfor sin rod i kolonihavebevægelsen og arbejderbevægelsen, selv om mange danskere ikke tænker den tanke i dag.

Byhavernes udvikling i Danmark

Der har i adskillige hundrede år eksisteret haver i tilknytning til byens boliger. Købmandsgårdene havde ofte store differentierede haveanlæg, men der har siden 1600-tallet været de såkaldte fattighaver, små nyttehaver, som oftest lå uden for bymuren. De første egentlige byvillaer med have blev opført på Østerbro i København i midten af 1800-tallet, og i slutningen af 1800-tallet havde byernes borgerskab ofte have.

I begyndelsen af 1900-tal blev der udstykket villagrunde, men det skete uden en egentlig byplanlægning. Det var i denne periode, der opstod de såkaldte parcelforeninger, hvor man købte en grund, betalt den i rater og opnåede ejerskab af grunden, når den var betalt. Derefter kunne der bygges, ofte som et sommerhus med nyttehave, og ejerne var ofte embedsmænd eller faglærte arbejdere.

Efter 1945 var der stor bolignød, og det resulterede i en statsgarantiordning for byggeri af spartanske enfamiliehuse. Og nu blev der bygget helårshuse på mange parcelgrunde, hvorved parcelhushvarterer opstod. I 1950-erne fortsatte udviklingen, ikke mindst på grund af den store afvandring fra land til by, og idealet blev fritliggende hus på en grund, som man selv ejede.

Opindeligt var ordet villa betegnelsen på et større hus, men i dag bruges ordene villa og parcelhus i flæng. I dag er der nybyggede villaer i parcelhushvarter og parcelhuse på villaveje!

Undersøgelsens problemstilling og metode

Jeg gennemførte i 2008 en etnologisk undersøgelse af danske parcelhushaver i fire udvalgte områder. Undersøgelsen skal først og fremmest belyse, hvordan normerne for havens anlæg, indhold, brug og funktion har ændret sig over tid. Mindst lige så vigtigt har det været at få afdækket, hvilke beslutningsprocesser, der har ligget bag disse ændringer. Hvad ønskede folk med havetraditioner, og hvad ønskede udflyttere fra bykvarterer? Er der sket en ensartning af haverne, og eksisterer der regionale forskelle?

Tidligere har jeg arbejdet med de danske landbohavers udvikling 1900–2000, og her viste det sig, at der eksisterer en egnspecifik havekultur, hvis grundlæggende normer er blevet bevaret gennem hele århundredet. I undersøgelsen af danske parcelhushaver har et af formålene derfor været, om der også i parcelhushaverne eksisterer en egnspecifik havekultur, og om der er sket ændringer i dette forhold.

Da det har været et one-woman-show, har undersøgelsen måttet foretages som en kvalitativ analyse i udvalgte områder bl.a. med interviews i købstæder og som komparation parcelhushvarterer i en københavnsk forstad, Dragør. Lokalkiver er blevet besøgt, parcelhusoptegnelser i Nationalmuseets etnologiske undersøgelser er gennemgået, havelitteratur og to magasiner er blevet brugt som kilder.

Parcelhushavens udvikling

I 1950-erne blev der typisk opført statslånhuse med kommunegaranti. En person, som byggede i 1950-erne udtalte: "Vi var alle i samme båd og dyrkede grøntsager overalt – og der hvor man nu kan se den frodige græsplæne, lå der i mange år en kartoffelmark. Vi havde næsten kartofler til hele vinteren fra den græsplæne. I dag har vi slet ikke køkkenhave". 1950-ernes haver var anlagt som tætte haver med frugttræer, blomstrende buske, staudebede og stor nyttehave. Der var ofte en lille veranda eller terrasse med dør ud fra stuen, og huset var bygget med kælder, så man kunne ikke gå direkte ud i haven.

De nye husejere havde ofte viden om haver i forvejen, så der var et begrænset behov for supplerende viden. I de kulørte magasiner stod der praktisk taget ikke noget om haver, og der udkom relativt få nye havebøger – cirka fem om året.

I 1960-erne begyndte det helt store parcelhusbyggeri, men penge var ofte brugt op, når haven skulle anlægges. Derfor fik man ofte planter fra familie og venner, eller der blev købt billige planter, så som ufærdige nåletræs frøplanter, især bjergfyr, der var uegnede til havebrug. De gik ud eller blev alt for store. Stedsegrønne træer, enkelte buske og stauder blev blandet i bede med buede linier, og hele grunden blev omgivet af høje hække. Ligusterhækken blev symbol på privathed og lukkethed og en speciel form for livsstil. Samtidig forsvandt nyttehaven, og haven ændrede funktion fra nødvendigheds- til luksusfunktion. Men informationsniveauet var dårligt for de nye haveejere. Godt nok kom der omkring 10 havebøger per år, men de var ofte om enkelte planter og ikke om anlæggelse af en ny have – det var der ellers et udtømmeligt behov for i de år.

I 1970-erne fortsatte byggeboommet, men nu blev en del opført som tæt-lav-bebyggelse, og haverne blev i højere grad indrettet som hvilehaver med en eller flere terrasser, gode læforhold, og som noget helt nyt med carport eller fliselagt indkørsel samt arealer til børns leg. Til gengæld blev der et minimum nytteareal til tørreplads, materialer m.v. Haverne blev lette at holde, og typehushaver begyndte at blive mere åbne i beplantningen

■ Også en lille gårdhave kan være smuk. Efterhånden som Ruth Lund blev ældre, blev haven lagt om, så den var lettere at holde. I dag er det en meget smuk rododendronhave med flere siddepladser. Foto: Helle Ravn

i modsætning til arkitekttegnede haver, som var meget tætte. I 1970-erne skete der en fordobling af nyudgiven havelitteratur, og temaerne var mere differentierede, blandt andet om de meget populære hobbydrivhuse.

Hvor haverne hidtil havde lukket sig om sig selv, opstod der i 1980-erne mere åbne haver med store græsplæner og et minimum vedligeholdelse, og nybyggeriet var ofte i form af tæt-lav-bebyggelse og de såkaldte gårdhavehuse. Fra slutningen af 1970-erne og frem i 1980-erne opstod en ny type nyttehave. Hvor man før i tiden havde tilstræbt høj grad af selvforsyning, blev det væsentligt at dyrke friske sommergrøntsager og krydderurter, og for en dels vedkommende skete det efter økologiske principper.

Bevoksningen i de ældste parcelhushaver var med tiden blevet alt for voldsom, og mange blev lagt om i løbet af 1990-erne, hvorved de mange stedsegrønne træer forsvandt. Der blev igen bygget nye parcelhuse, og både huse og grunde blev væsentlig større. Alligevel blev der totalt plantet meget færre planter, og ofte bestod haven af en terrasse, en stor græsplæne og enkelte hængepile og kuppelformede træer.

I år 2000 var det blevet til en million parcelhuse. Nogle haveejere var vokset op med have, andre havde ingen haveforudsætninger, og de store forskelle har bevirket, at der med tiden er opstået en differentiering af den danske havekultur. Entusiastiske havefolk havde ofte en solid ballast fra opvækst med have, de havde ofte haft pligter i haven og egen lille børnehave. I disse haver er der ofte en køkkenhave, nu i højbede, hindbær og krydderurter. I andre haver bliver planteudvalget minimeret og terrassen bliver det vigtigste, fordi mange af boligens funk-

tioner flyttes ud i haven. I flere og flere tilfælde bliver forhaverne næsten helt dækket med granitskærver eller fliser. Der udkom dobbelt så mange havebøger som i 1990-erne, men mange mennesker fik informationer via ugeblade, TV-udsendelser og det gratis husstandsomdelte blad *Idényt – Vi med Hus og Have*.

Fremadrettede tendenser

Undersøgelsen viser, at der med tiden har udviklet sig tre typer parcelhushaver med hver sit normsæt, hvilket har resulteret i, at der eksisterer en ganske differentieret havekultur. Den type, der skrives mest om, og som andre haveejere enten elsker eller hader, er plantesamlerens have, hvad enten det er eneste prydplanter eller en have med høj grad af selvforsyning. Her er haven en hobby, og det gør ikke noget, at det indebærer udgifter og meget arbejde. Plantesamlerhaver kan være meget forskellige, for nogle er det æstetiske aspekt væsentligt, for andre er antallet af forskellige planter vigtigst. Her er det normen, at haven kræver megen tid og megen pasning.

Den mest trendy have er en urbaniseret opholdshave med store arealer belagt med fliser eller granitskærver, og haven er her en forlængelse af boligens rum, men med det samme udtryk som byens rum – få planter og store belagte flader. For disse haveejere er det væsentligt at følge med skiftende mode og at have årets korrekte farve på krukkerne. Der ofres ganske mange penge på havens inventar, men desto mindre på planterne. Endelig er der den haveejere, som ønsker at have så lidt arbejde med haven som muligt. Her er de væsentligste elementer en terrasse og en stor græsplæne. Færdig! Basta! Disse haveejere har som oftest ingen eller kun sporadiske haveerfaringer, når de flytter ind i parcelhuset, og for dem er afstanden til naboerne og havens siddepladser det væsentligste.

■ Så kan en have anlægges med få planter og store belagte flader – og så er der endda ikke sparet på kroner. Foto: Helle Ravn

Men hvem ved, måske kan dagens krise forårsage et opbrud og skabe nye haver og nye normer?

Forskelle og/eller ligheder?

I begyndelsen af parcelhusperioden var der regionale forskelle mellem haverne, forskelle som kunne relateres til de stedlige landbohaver. Mange haveejere var vokset op med have eller havde nære familiemæssige forbindelser til landet. Men forskellene er med tiden stort set blevet udvisket, de fleste lokale træk er forsvundet, og i dag er der kun enkelte reminiscenser.

Fyn har fra gammel tid den mest pyntelige havekultur og stor blomsterglæde, og i de fynske parcelhushaver er der gennemgående flere blomster, end i det øvrige land. Samtidig er der også flere egentlige køkkenhaver med nyttevækster, hvilket giver sig udslag i, at der rigtig mange steder er små salgsboder med køkkenurter.

Als har længst tilbage i tid haft stilmæssigt anlagte landbohaver og mange eksotiske buske og træer i haverne. Men her er rigtig meget af den gamle havekultur forsvundet, også selv om den stadig findes på landet. Mange nyere parcelhushaver er ualmindelig idéforladte med en stor græsplæne og et par forkølede træer. Der bliver ofret store summer på huset og den flisebelagte indkørsel og ualmindelig lidt på selve haven.

Midtjylland har den nyeste havekultur og den dårligste jordbund. Til gengæld er her bedre haveanlæg og mere varieret beplantning end på Als. Måske fordi havekulturen her ikke er en selvfølge?

Det mest interessante er imidlertid, at provinsens haver stort set er ret ens, mens mange parcelhushaver i den københavnske forstad Dragør er anderledes. Her er der gennemgående langt flere planter i haverne, der er flere køkkenhaver i højbede, og der er langt færre haver som har belægninger med flintesten, granitskærver eller fliser.

Med andre ord: i provinsen tilstræber man at urbanisere parcelhushaverne, mens man i storbyen forsøger at få så meget natur ind i haverne som muligt.

Litteratur

Andersen, H. Nystad *Parcelhuset på nydansk*.

Kandidatspeciale, Europæisk etnologi Københavns Universitet 2007

Dragsbo, P. *Hvem opfandt parcelhushaverne? Forstaden har en historie*. Odense 2008

Dragsbo, P. & Ravn, H. *Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til*. Landbohistorisk Selskab, Esbjerg 2001

Kraul, A. & Madsen, K. *Parcelhusets pionerer*. Gylling 2007

Lind, O. & Møller, J. *Bag hækken*. Skive 1996

Marckmann, B. *Haven. Paradis eller slagmark*. Gylling 2005

Ravn, H. *Havetid*. Langelands museum, Rudkøbing 2000

Ravn, H. & Dragsbo, P. *Taks og trempel*. Historisk Samfund for Als og Sunderved & Museet på Sønderborg Slot. Vojens 2002

Helle Ravn, museumsinspektør, mag.art. i europæisk etnologi Langelands Museum, Rudkøbing, Danmark
hr@langelandkommune.dk eller helleravn@gmail.com

"Urbs in Horto"

Nedslag i Chicagos park- och trädgårdshistoria

Catharina Malmberg-Snodgrass

Chicago är ett rikt, intressant och spännande resmål för studier av park- och trädgårdshistoria i USA. Där har man ambitionen att skapa ett stimulerande och hälsosammare liv för invånarna men även att visa besökare vilka parker och trädgårdar man kan åstadkomma i mellanvästern.

Stad i trädgård

Tidigt på 1600-talet kom européer till området där Chicago ligger idag. Immigranterna lockades av prärien, det öppna landskapet och de stora lövskogarna som gav hopp om en ljus framtid och god inkomst. 1837 blev Chicago stad och tog motot "Urbs in Horto", Stad i Trädgård. Chicago Horticultural Society bildades 1890. De fick 155 hektar mark 1963 vilket utvecklades till The Chicago Botanic Garden, där föreningen nu har sina samlingar, undervisning, forskning och trädgårdar.

Lincoln Park (485 hektar) kom till 1865 och var ursprungligen en begravningsplats i norra Chicago vilken utvidgades till 500 hektar med sportanläggningar, teater, djurpark, naturmuseum och trädgårdar.

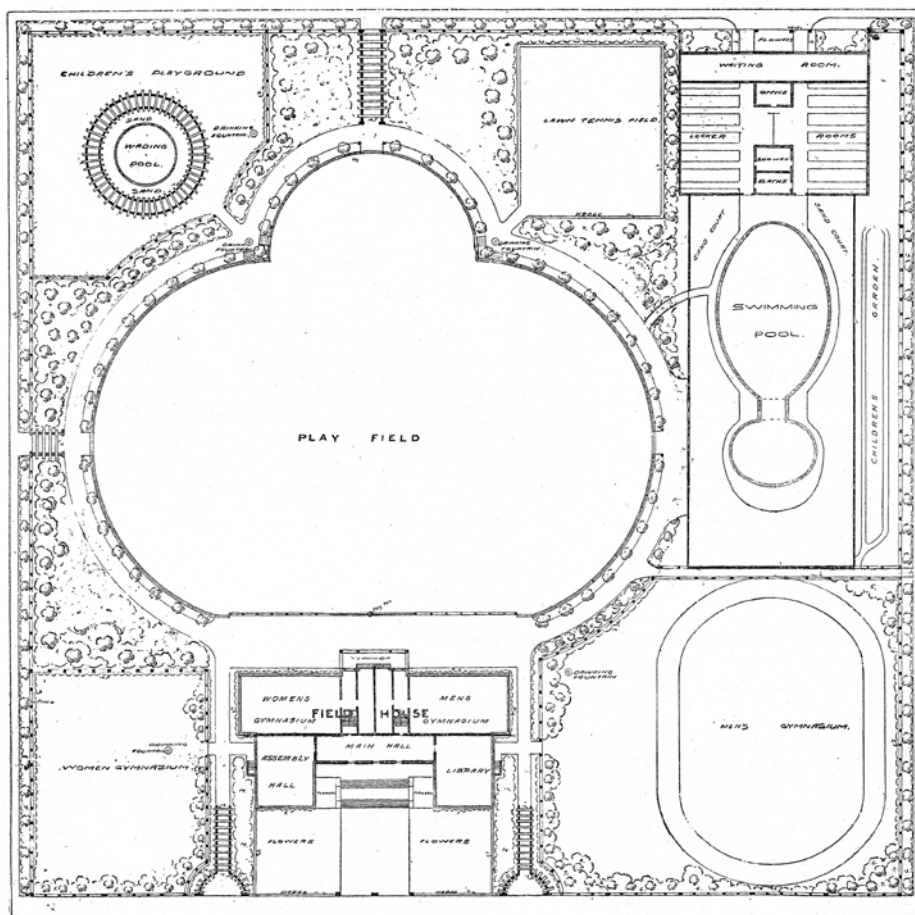
■ Lekplats med plaskdamm för barn i Chicago ritad av Jens Jensen (övre vänstra hörnet på planen). Hugo Koch *Gartenkunst im Städtebau*. Berlin 1914, s 78

Jens Jensens parker

Union Park (5 hektar) anlades 1853 och blev en del av The West Park Commission i Chicago. Det var där som dansken Jens Jensen 1860–1951 startade sin karriär som trädgårdsmästare och landskapsdesigner. Han föddes i Danmark och studerade först på lantbruksskola. Vid en vistelse i Berlin utvecklades hans intresse för stadsparker och trädgårdar. Jensen reste till Amerika och bosatte sig i Chicago där han började som parkarbetare i stadens parker. Efter två år, fick han 1888 i uppdrag att rita om en del av Union Park. Jensens trädgårdsdesign blev en sensation. Han fick även i uppdrag att planera nya parker, vilka blev en tillgång för många nyanlända och trångbodda immigranter.

Jens Jensen hade mycket progressiva idéer, bland annat så argumenterade han för att staden är ett artificiellt tillstånd som producerar omoral, sjukdomar och våld. Han betonade vikten av balans mellan utveckling av staden i harmoni med naturen, det vill säga att balans mellan bebyggelse och naturområden skulle inspirera till ett mer förfinat och hälsosammare liv. Han inarbetade sin filosofi i parkerna genom att skapa informella

■ Jens Jensens plan till lekplats i Chicago. Hugo Koch *Gartenkunst im Städtebau*. Berlin 1914, s 86

ställen att träffas och umgås och valde soliga gläntor för lekplatser. Jensen introducerade även trädgårdar där stadsborna och deras barn kunde komma närmare naturen genom att själva arbeta med jord och planter. Han var en av de första trädgårdsanläggarna som använde 'Native Plants', inhemska vilda växter, i informella grupper i stadsparker.

Jensen införde även utomhusteatrar i parkerna för att ge utrymme för andra kulturupplevelser. Många av pjäserna fokuserade på att upplysa publiken om vikten av att ta hand om naturen och av naturupplevelser för ett hälsosammare liv. Ett mycket lyckat initiativ var festivalen i Garfield Park med 1 400 barn som uppförde ett stycke om naturens fyra årstider inför en publik på 25 000 Chicagobor.

Jensen övertalade 1911 de styrande i Chicago att köpa in ett 58 hektar stort område som blev Columbus Park. Han var inte med om färdigställandet av denna park men ansåg att den var hans mästerverk. Istället för att ändra på naturen så arbetade han med vad han fann på platsen och skapade på så vis en mer naturligt vild park med slingrande vägar.

Jackson Park

Jackson Park (202 hektar) öppnades 1893 för The Worlds Columbian Exposition. Den var ritad av den kände Fredric Law Olmstead, som även har ritat Central Park i New York. Parken är idag mycket populär med många stränder och områden för picknick och jogging. Washington Park (150 hektar) är en systerpark till Jackson Park, där man även kan fiska och simma i dammar.

Nya parker och takträdgårdar

Jag har bara nämnt några av de största parkerna men måste även inkludera The Millennium Park. Det är en ny park som är otroligt populär och inspirerande, nästan 10 hektar stor, med en jättepaviljong för utomhusföreställningar ritad av arkitekten Frank Gehry. Parken inkluderar Lurie-trädgården vars plantering komponerades av holländaren Piet Oudolf och är baserad på inhemska prärieväxter. Vad som är intressant är att parken är byggd ovanpå taket till ett stort parkeringsgarage som dagligen fylls av pendlare och besökare.

På tal om takträdgårdar så har Chicago flest takträdgårdar i världen. Nuvarande borgmästaren Richard M. Daley har engagerat sig i takträdgårdar samt trädplanteringar på stadens gator som sin personliga insats för att göra staden mer ekologiskt inriktad. Det senaste målet för Chicago är att låta de två floderna Chicago River och Calumet River återigen bli helt tillgängliga för allmänheten med promenader, kaféer och restauranger längs kajerna mellan skyskraporna. Chicago satsar på att få bli värd för Olympiska spelen 2016.

Jag skall till Chicago i höst på en landskapsarkitektkonferens och ser fram emot att återbesöka en av mina favoritstäder i världen.

Catharina Malmberg-Snodgrass, Garden Designer
CMS Design Associates, London
catharina@cmsdesignassociates.com

Stadens informella trädgårdar

Katarina Saltzman

I den nutida stadens utkanter och mellanrum finns många områden som i någon mån har trädgårdsfunktioner och trädgårdskaraktär, trots att de i konventionell mening inte är trädgårdar. I dessa, vi kan kalla dem informella trädgårdar, är gränserna mellan privat och offentligt, mellan natur och kultur, mellan trädgård och annat ofta flytande. Att studera stadens informella trädgårdar kan vara ett sätt att närma sig frågan om vad som egentligen definierar en trädgård.

Gränsföreteelser

Den här artikeln handlar om platser med viss trädgårdskaraktär i det föränderliga landskapet i stadens utkanter och mellanrum. Den berör också fenomenet "guerilla gardening", den internationella trädgårdserillärörelse som strävar efter att genom odling på offentliga platser omvandla, försköna och utöva inflytande på stadslandskapet.

Ödetomter, nedlagda industriområden och överblivna infrastrukturmiljöer är exempel på platser som kan utvecklas till något som liknar en trädgård, när växtlighet breder ut sig och människor börjar nyttja och påverka platsen på nya sätt. Vad som tidigare betraktats som sly, snårskog och ogräs kan i sådana processer omvärderas, och framstå som gröna värden i en slags informell trädgård. Dessa miljöer kan vara av betydelse för människors rekreation och välbefinnande men också för stadens biologiska mångfald. Här väcks många frågor, bland annat om vad som definierar en trädgård.

I ett tvärvetenskapligt projekt om tillfälliga landskap i stadens utkanter och mellanrum, har jag haft möjlighet att studera gränzoner och miljöer i förändring. Projektet *Efemära landskap. Studier av stadsrandens dynamik* (finansierat av Formas 2004-2008) har genomförts i samarbete mellan en grupp etnologer i Göteborg och en landskapsplanerare, Mattias Qviström, vid SLU, Alnarp (Qviström & Saltzman 2006a & b, Saltzman 2006, Saltzman 2009).

I väntan på bebyggelse

Ett av de områden vi studerat i projektet är Husieområdet i Malmös östra utkant, ett stadsrandsområde med spår av kommersiell trädgårdsodling i stor skala. Strax innanför yttre ringvägen runt östra Malmö finns en märklig plats som kallas för Gyllins trädgård. Här låg fram till 1970-talet en handels-trädgård med stora frilandsodlingar och växthus som värmdes med olja. I samband med oljekrisen hamnade företaget i kris, växthusen lämnades att förfalla, och området kom för lång tid framåt att överges.

Olika planer på att bygga bostäder på platsen kom av olika skäl inte att realiseras. Under tiden som dessa planer diskuterades kunde växtligheten breda ut sig, och människor tog i allt större utsträckning området i anspråk som plats för lek och friluftsliv. Den lummiga karaktär som numera präglar platsen har under 2000-talet kommit att uppmärksammas av kommunen som värdefull för rekreation och biologisk

mångfald. Gyllins trädgård har bland annat använts som undervisningsplats av Malmö naturskola. Därför har kommunen slutligen bestämt sig för att bevara området som en naturpark medan bostäder istället uppförs på kringliggande åkermark (Qviström & Saltzman 2006).

Mellan stadsdelen Bellevue och det gamla regementsområdet Kviberg i östra Göteborg finns ett annat exempel: ett område som väntar på byggandet av "Den nya Kvibergsstad" som ska rymma 1000 bostäder. På och omkring den gröna kullen vid Sävån har byggnation planerats under lång tid, men byggstarten har gång på gång skjutits upp eftersom byggplanerna överklagats. I väntan på den kommande omvandlingen har stora delar av området använts för odling, i form av en handelsträdgård och ett stort antal odlingslotter. Sådan trädgårdsodling är ett vanligt sätt att använda marker som befinner sig i väntan på kommande omvandling. Handelsträdgårdens ägare rycker på axlarna och berättar att villkoren varit osäkra ända sedan familjeföretaget startades på 1930-talet.

Bland odlingslotterna finns skyltar sedan länge uppsatta om att odlingen måste upphöra på grund av den planerade byggstarten. I stora delar av området har odlingen ändå fortsatt. Andra lotter har övergivits, men spåren efter de människor som nyttjat och kanske i viss mån ännu nyttjar platsen är tydliga; kvarstående skjul och bodar, en trasig gräsklippare, en stol vid en kvarstående vinbärsbuske, en vattenkanna och några kaffekoppar. Här aktualiseras frågan: När upphör en trädgård att vara trädgård?

Trädgårdsgerilla

På en kulle i kanten av Slottskogen i Göteborg kunde förbipasserande under sensommaren 2008 se både höga och låga, gula och rödbruna solrosor växa frodigt, i väl förberedda odlingsbäddar här och var bland träden. Här hade grävts och luckrats, såtts och vattnats flitigt under en torr sommar. För odlaren, en medelålders kvinna, var solrosodlingen ett slags debattinlägg. I flera år hade hon drivit frågan om att det borde anläggas en skolträdgård i området, och när ingenting hände tog hon saken i egna händer. Att hon valde just solrosor var knappast en slump. Dessa högresta, färgstarka blommor som kan dras upp från frö på en säsong tillhör favoritarterna inom den globala, sociala rörelse som blivit känd under den engelska benämningen "guerilla gardening", på svenska gerillaodling eller trädgårdsgerilla.

Under den beteckningen samlas odlingsaktioner med sociala, estetiska, ekologiska och politiska motiv och karaktär, med delvis olika uttryck. För vissa aktivister är blomsterodling för försköning av negligerade och skräpiga platser huvudsaken, medan andra prioriterar användning av outnyttjade platser för odling av grönsaker och frukt, som bidrag till en lokal och ekologisk livsmedelsproduktion. Några arbetar medvetet med illegala metoder genom bland annat ockupation av privatägd mark, men de flesta tycks snarare tänja på gränserna för det

■ Gyllins trädgård i utkanten av Malmö, ett övergivet trädgårdsindustriellt rum som med tiden utvecklat nya, gröna kvaliteter. Foto: Katarina Saltzman

tillåtna och genomför sina aktioner i det offentliga rummet, på platser som ingen annan gör anspråk på. Vissa talar i termer av välgörenhet genom att benämna de omhändertagna platserna som "föräldralösa" (Reynolds 2008).

I Sverige har fenomenet gerillaodling väckt viss uppmärksamhet under senare tid. Världskulturmuseet i Göteborg instruerade 2008 besökarna på utställningen *Take Action* i konsten att tillverka fröbomber och anlägga planteringar på offentliga platser som ser övergivna ut, under uppmaningen "stöd grönskans frihetskamp i din stadsdel!". Under det år som gått sedan jag presenterade mina tankar om stadens informella trädgårdar vid seminariet i Göteborg har svenska trädgårdsgerillaaktiviteter uppmärksammats i olika sammanhang, inte sällan som del av en diskussion som lyfter fram nya perspektiv på värdet av odling i stadsmiljö (se t ex Andersson & Bratel 2009, Saltzman 2008).

En internationell rörelse

Människors odlande på mark som de inte själva äger har av förklarliga skäl sällan dokumenterats, men gerillaodling är i sig knappast något helt nytt. Idag har Internet en stor betydelse för de internationella kontakter som knyts mellan personer och grupper med intresse för odling på övergivna platser. I och med att odlingsaktionerna nu ofta dokumenteras på hemsidor

och bloggar är det den vägen också lätt att bilda sig en uppfattning om hur gerillaodling verkar.

När rörelsen själv söker sina rötter pekar man ofta bland annat på New York City och de "community gardens" som anlagts där sedan 1970-talet (se t.ex. www.greenthumbnyc.org). Där har bland annat outnyttjade bakgårdar och rivningstomter tagits i anspråk för trädgårdsprojekt med sociala förtecken.

Landskapsplaneraren Diana Balmori och fotografen Margaret Morton dokumenterade i början av 1990-talet ett antal tillfälliga trädgårdar i New York City, dels några "community gardens", men framför allt ett antal ytterst efemära trädgårdar skapade av hemlösa. Genom intervjuer och fotografering dokumenterades trädgårdar som kunde bestå av nästan vad som helst som innehavaren ansåg vara till lyst eller nytta, från grönsaker till gosedjur, anlagda på lånad eller ockuperad mark, som ödetomter och andra mellanrum i stadslandskapet. Här blir trädgårdens ständiga föränderlighet uppenbar, vissa av de dokumenterade trädgårdarna hade en mycket kort livslängd, andra hade återskapats gång på gång, medan åter andra haft en längre kontinuitet som trädgård, medan deras innehåll ständigt förändrats. Boken dedicerades till "the uprooted individuals who have tilled the streets of New York City in search of a home and, in the process, have laid bare the meaning of garden" (Balmori & Morton 1993).

■ När upphör en trädgård att vara trädgård? Övergivet koloniområde i Bellevue, Göteborg, i väntan på byggstart. Foto: Katarina Saltzman

Gröna rum för avkoppling, lek och odling, kan ta form även i andra miljöer än privata och offentliga trädgårdar och parker. I tider då resurserna för vård och anläggning av offentliga park- och trädgårdsmiljöer är begränsade kan betydelsen av informella trädgårdar i stadsmiljön vara desto större.

Miljöer som dessa väcker en rad frågor som bör vara av principiellt intresse för trädgårdsforskare: I vad mån är det relevant att betrakta dessa informella trädgårdar som trädgårdar? I så fall varför, eller varför inte? Vad kan dessa platser ha för betydelse i stadsmiljön och hur bör de hanteras i stadsbyggnadssammanhang? Vilka historiska paralleller finns till dessa marginalernas och mellanrummens gröna miljöer? I denna artikel har ju de informella trädgårdarna diskuterats främst med fokus på deras roll i nutida stadsmiljöer, men en intressant fråga är förvisso vilka paralleller som kan identifieras i ett längre historiskt perspektiv.

Källor

Andersson, Karin & Bratel, Johanna 2009 Grön komplot. Staden koloniserar av grönsaker. *Movium-Bulletinen* nr 2 2009

Balmori, Diana & Morton, Margaret 1993 *Transitory Gardens, Uprooted Lives*. New Haven: Yale University Press

Perälä, Lauri 2008 Föredrag "Gröna attacker i staden" vid seminariet *Plantera staden*, Göteborg 2008-09-24

Qviström, Mattias & Saltzman, Katarina 2006a Exploring ephemeral landscapes at the edge of the city: Spatial plans and everyday places at the inner fringe of Malmö, Sweden. *Landscape Research* Vol 31, No.1, 21-41

Qviström, Mattias & Saltzman, Katarina (red) 2006b *Landscape Studies at the City Edge*. Rapport, Institutionen för landskapsplanering, SLU, Alnarp

Reynolds, Richard 2008 *On Guerilla Gardening. A Handbook for Gardening without Boundaries*. London: Bloomsbury Publishing

Saltzman, Katarina 2006 Composting. I: Löfgren, O. & Wilk, R. (red) "Off the Edge: Experiments in Cultural Analysis." Thematic issue of *Ethnologia Europaea*, Vol 35

Saltzman, Katarina 2008 Trädgårdspolitiska utmaningar. I: Hyltén-Cavallius, C. Lindelöf, K. & Lundahl, P. (red) *Om avvikelser, gränser och marginaler – en vänbok till Birgitta Svensson*. Stockholm: Etnologiska avdelningen, Stockholms universitet

Saltzman, Katarina (red) 2009 *Mellanrummens möjligheter. Studier av föränderliga landskap*. Stockholm/Göteborg: Makadam

Katarina Saltzman, fil.dr., forskarassistent
Institutionen för kulturvetenskaper, Göteborgs universitet
katarina.saltzman@ethnology.gu.se

Building bridges?

Kirstenbosch Botanical Garden and Protea Village, Cape Town

Anna Bohlin

Kirstenbosch Botanical Garden is a popular tourist attraction in Cape Town, South Africa. Yet it is faced with a legacy marked by colonialism and apartheid which often goes unacknowledged. A recent land claim is changing this and Kirstenbosch is currently trying to find ways to promote more inclusive perspectives on the garden's past. This article looks at the ways that the landscape can elicit new perspectives on history and potentially bridge social divisions stemming from the past.

Situated below the Table Mountain, Kirstenbosch Botanical Garden offers a shady, lush and strikingly beautiful recreational space in Cape Town. Yet, like many other South African institutions, it is perceived by many as a historically white elite institution, mainly accessible to wealthy Capetonians and foreign visitors. Even though the garden introduced a new Heritage Trail in 2006, this does not fundamentally change the impression of a landscape where primarily European history and accomplishments are celebrated and commemorated.

For example, walking the Heritage Trail in Kirstenbosch, the visitor can see Cecil Rhodes' Camphor Avenue, planted by the British imperialist in order to impress Queen Victoria who was expected to visit the colony. Other features are Colonel Bird's Bath, built by the deputy colonial secretary Bird, and Van Riebeck's Hedge, consisting of prickly bushes of wild almond. This was planted in 1670 in order to keep the indigenous population out of the newly established Dutch settlement. They are typical markers of the British Empire and other colonial powers, and these and similar features can be found in botanical gardens around the world (see for example O'Kane 2008 or Diagre-Vanderpelen 2008).

In the case of Kirstenbosch, such features are complemented by signs, plaques and graves commemorating individuals who have played a role in the gardens' past, such as founding fathers, patrons and botanical professors. A more recent, and modest, example of the same tradition of commemorative inscription in the landscape is the large number of benches depicting names of deceased members of the botanical society. Although the name brass plaques on the benches do not contain information about culture or ethnicity, nearly all the names are English and Afrikaans as opposed to for example Xhosa or Zulu. That a donation of money to the botanical society is a prerequisite for such a bench means that the landscape continues to be shaped along subtle but distinct racial and socio-economic lines¹.

Other histories

Despite the emphasis on colonial white history in the Heritage Trail some attempts have been made to represent other historical experiences. The symbol used to mark out sites along the trail is a drawing of a running Khoisan (indigenous) hunter with bow and arrows, copied from a rock painting. Another feature is the Useful Plants Garden, a section of the garden

with medicinal plants and herbs with information signs explaining how different cultural groups in the region have used them throughout history. An innovative element is a traditional hut, built in the vernacular Xhosa style, but made out of an alien invasive tree species.

However, even though such features help to provide a more nuanced view of the past and provide a window onto other groups' existence and experiences in South Africa, they are also problematic. How and why they are problematic becomes clearer if we look at the story of Protea Village, a neighbourhood that used to be situated just outside Kirstenbosch.

Protea Village

Protea Village was established outside what was to become Kirstenbosch when freed slaves settled there in the 1800s. Being one of the very few poor areas in an otherwise wealthy part of Cape Town it supplied labour to Kirstenbosch when the botanical garden was established in the beginning of the 20th century. Many of the men from Protea Village worked as gardeners in the park and others became known as skilled stone masons using the so called dry-walling technique. Their work can be seen around Kirstenbosch in the form of steps, water fountains, walls, dams, ornamental rock features and stone cottages. Women from Protea Village worked as receptionists, tearoom staff or as seed collectors. Children collected fire wood from the garden as well as brought home berries and occasionally small animals that supplemented other food resources.

This all changed when, in the 1960s, Protea Village was declared a white group area in line with the prevailing apartheid legislation. Since the residents were classified as "coloured" they were prohibited from living in the area and were forced to relocate to other parts of Cape Town. Protea village was demolished with the exception of three stone cottages and a church.

During the years of apartheid, many of the former Protea Village residents continued working for Kirstenbosch, commuting from their new homes in buses arranged by the employer. Many families had developed a keen interest in gardening and established gardens in their new homes with indigenous species from Kirstenbosch. They kept returning to visit Kirstenbosch as well as the former grounds of Protea Village, worshiping in the local stone church which became a meeting point for the dispersed community (Baduza 2007).

When the new democratic government in the mid-1990s introduced the Land Restitution Programme, former residents of Protea Village decided to submit a land claim for the homes and properties they had lost. The land claim was successful, and in 2006, 12.5 ha land was handed back to the community during an official celebration ceremony. The land will be used for residential housing for 86 returning families, and the three

■ Ornamental stone masonry work in Kirstenbosch Botanical Garden, carried out by generations of workers from Protea Village. Photo: Anna Bohlin

remaining stone cottages will host a community museum commemorating the history of the village.

New perspectives on the past

The land claim, which involved a piece of land that Kirstenbosch used to lease from the state, attracted a lot of public media attention and has meant that a relatively unknown aspect of Kirstenbosch's past has to come light. As one botanist who previously had been employed at Kirstenbosch put it in an interview in 2007: "I had no idea that Protea Village ever existed even though I worked here for ten years. It's a fascinating story."

Currently the botanical garden is trying to find ways of accommodating this history in its information and display material. A new Heritage Plan is planned, in which sites of relevance for Protea Village will be included. Kirstenbosch is also represented on the steering committee established to oversee the redevelopment of Protea Village, and has undertaken to assist the community in setting up a local museum. In 2008 I interviewed employees in the garden who originate from Protea Village for a report that will be used by Kirstenbosch for some of these activities. Exactly what the results will be of these different engagements with the past and how they will be used by Kirstenbosch is still undecided, but some issues can be noted.

Firstly, the story of Protea Village offers an opportunity to complement the views of the past that are promoted in the existing Heritage Trail. Currently, information in the Heritage Trail tends to depict non-Europeans in rather vague, sweeping terms, such as "the Khoisan, the Xhosa, the Zulu". In these portrayals, the main attribute of the groups is that they are close to nature, for example through their use of herbal remedies and their familiarity with the "priceless ancient knowledge" of natural resources (Heritage Trail Information leaflet). Implicitly, they are thereby depicted as being far from today's world. The symbol of the running Khoisan hunter also evokes a view of indigenous people as being located in "deep history" as opposed to being part of modern society.

By contrast, the story of Protea Village highlights specific and concrete historical events related to Kirstenbosch. Rather than being about a generalised category of people, it conveys information about a specific neighbourhood, its inhabitants and their experiences. Most importantly, it gives insights into how this community and its relationship to Kirstenbosch was affected, first by colonialism and slavery, then by apartheid and, more recently, the transition to democracy. From a pedagogic point of view, the narrative of Protea Village provides a rich resource for highlighting the history of Kirstenbosch and

its evolving relations with the surrounding geographical, social and political landscape.

A name and a rock

A concrete example of how small details in the landscape can convey new or unexpected information about the past is that of Dicky's Rock. A large, ornamental rock feature, Dicky's Rock is one of many similar boulders that have been transported down from the Table Mountain to the garden in order to decorate the landscape. The men who moved this particular rock were from Protea Village, and in 2008 I interviewed a man who happened to be the son of "Dicky". He related the story of how, in acknowledgment of his fathers' hard work, his supervisor had decided to mark the rock with his name, Dicky.

This is the only feature in Kirstenbosch that contains a reference to a person from Protea Village, and almost the only one referring to an individual who would have been classified as black or coloured during apartheid¹. It was clear that the small plaque on the rock meant a lot to all the men from Protea Village who were present at this interview. Yet, while proud that a worker from Protea Village had been included in the category of commemorated individuals, the men felt that the gesture was not unproblematic. Dicky was only a nickname, and while it may have been intended as a mark of intimacy and friendship by the white supervisor, the use of nicknames during apartheid was regarded as paternalistic and diminutive if a white person used it about somebody classified as black or coloured.

On one level, then, the men felt that the inscription of the name captured how they had been treated throughout history: as inferior beings. Dicky's son mentioned that instead, he would have liked his father's full name to be on the plaque: "James Henry Bowler's Rock". One could easily imagine how an updated version of the Heritage Trail could provide information about this particular story and the layers of meaning attached to the rock. Such information would restore dignity to Dicky's son and the other men, and would at the same time provide an insight into an important but neglected dimension of Kirstenbosch's past.

Building bridges?

The landscape of Kirstenbosch is full of similar features that potentially can connect natural scientific achievements and discoveries with information about the social, cultural and political relations that produced them. Paying attention to such connections by including information that has previously been omitted, forgotten or silenced would enrich the experience of visitors and give them a fuller and more nuanced view of the garden's history. For those groups who for historical reasons feel excluded or marginalised from the garden, here represented by the displaced Protea Village community, such information would be symbolically important. A Heritage Trail that takes their story seriously would offer a bridge not just between diverging historical experiences but also between different understandings of how the past continues to shape the present.

Notes

- 1 One can note that the practice of commemorative benches is an Anglo-American tradition based on values which differ from for example the Scandinavian view of nature as so-

■ Dicky's rock. One of the few features in the landscape that bears an inscription commemorating a worker. Photo: Anna Bohlin

omething that can or should not be connected to individuals, but is rather regarded as collective property.

- 2 There is one exception: a sign commemorating a visit to Kirstenbosch by former president Nelson Mandela.

References

- Baduza, Uthando 2007 *Memory and documentation in exhibition-making: A case study of the Protea Village exhibition, A History of Paradise 1829–2002*. MA thesis, Department of History, University of the Western Cape
- Diagre-Vanderpelen, Deni 2008 What Shaped Brussels' Botanical Garden (1826–1912)? Botany and its Numerous Competitors Duetting or Duelling? In *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, Special Issue: Designing Botanical Gardens: Science, Culture and Sociability. 28, 3–4
- Ingold, Tim 1993 The temporality of the landscape. In *World Archaeology*, 25 (2)
- O'Kane, Finola 2008 The Irish Botanical Garden: For Ireland or for Empire? In *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, Special Issue: Designing Botanical Gardens: Science, Culture and Sociability. 28, 3–4
- South African National Biodiversity Institute: Kirstenbosch Heritage Trail information leaflet

Anna Bohlin, fil.dr.

Centrum för forskning om offentlig sektor (CEFOS),
Göteborgs universitet
anna.bohlin@cefos.gu.se

Stadsträdgårdar i centrala Stockholm

– några forskningsidéer

Maria Flinck

Under de senaste 10 åren har jag arbetat med gamla trädgårdar på Södermalm i Stockholm. Mitt uppdrag har varit att ta fram historiskt källmaterial och göra fältinventeringar för att kunna skriva vårdprogram för ca 160 trädgårdar. Ägaren är det kommunala fastighetsbolaget AB Stadsholmen.

Källmaterial

Det finns lite litteratur om trädgårdar i Stockholm, oftast är det artiklar i Samfundet S:t Eriks årsbok. Trädgårdsföreningar och koloniföreningar har givit ut årsböcker och jubileumsböcker om sin verksamhet. Enstaka uppgifter finns i stadsbeskrivningar från 1700-talet och framåt, i tryckta dagböcker, memoarer och biografier, ibland även i skönlitteratur.

Annat källmaterial som innehåller uppgifter om trädgårdar är däremot rikt. Där bland finns kartor, planer och ritningar; handlingar som domstolsprotokoll, värderingar, bouppteckningar och brandförsäkringar, samt bilder av olika slag.

Det finns flera möjligheter att använda källorna på, tematiskt, kronologiskt eller så kan man systematiskt genomsöka en viss typ av källmaterial. Vill man studera en större egendom t.ex. en malmgård, stadsgård eller villa kan man ofta hitta flera källor än om det gäller en mindre tomt i ett fattigt område. Där lönar det sig bättre att studera flera tomter i ett kvarter eller i ett helt område.

Brandförsäkringarna från 1700-talet innehåller många användbara detaljer. Förutom att alla byggnader beskrivs, som lusthus, orangerier och växthus, finns uppgifter om plank och staket, portar och grindar. Dessutom brukar antalet fruktträd anges, ibland också andra lövträd, eftersom även trädgårdarna brann upp vid en stadsbrand.

Eftersom så lite forskning är gjord om stadsträdgårdar i Sverige, finns det många obesvarade frågor även på en mycket grundläggande nivå. Hur såg trädgårdarna ut, vad innehöll de och hur användes de? Jag kommer här att ta upp två frågor: en specifik fråga om stadsträdgårdarnas funktion och en mer övergripande fråga om stadsträdgårdarnas utseende.

Gårdsplanens och trädgårdens funktion

Frågor som jag arbetat med rör förändringar av tomtens funktioner, t.ex. användningen av trädgård och gårdsplan under andra hälften av 1800-talet och framåt i tiden. Sådana förändringar är viktiga att uppmärksamma när det gäller hur Stadsholmen ska underhålla och sköta sina tomter för att bevara karaktärsskillnader mellan gårdsplan och trädgård.

Stadstomterna var vanligen ordnade med byggnaderna vid gatan, innanför låg gårdsplanen och längst in trädgården. Tomten omgavs av ett plank medan ett spjälstaket avgränsade gård och trädgård från varandra. Staketet markerade både en funktionell och en social uppdelning.

Kring gårdsplanen fanns vedbodar, avträden, förvaringsbodar, stall och arbetslokaler för hantverk, industri eller handel. Gårdsplanen användes till transporter och arbete och den bestod vanligen av hårt stampad jord som sopades varje dag. Torra dagar vattnade man först för att binda dammet. Stenläggning gjordes tidigt i portgången där tunga fordon passerade och på platser där droppande vatten mjukade upp marken. Alla som bodde eller arbetade på tomten hade tillgång till gårdsplanen. Även besökare av alla slag kunde komma in där.

I trädgården odlades grönsaker, frukt och bär, ibland också prydnadsväxter som hamlade träd, syrener och blommor. Arbetet i trädgården gällde i första hand odlingen, antingen den sköttes av en trädgårdsmästare eller av någon i hushållet. Kvinnorna utförde vissa hushållssysslor i trädgården vid lämplig väderlek, t.ex. sprita örter eller handarbete. Barnen kunde leka eller läsa läxor där. Trädgården var dock ett privat utrymme för hushållets medlemmar. Främmande steg bara in i trädgården om de blev inbjudna, annars stannade de på gårdsplanen.

På en gård med flera bostäder tillhörde oftast trädgården en av lägenheterna, ibland bodde ägaren själv där, ibland var den lägenheten uthyrd inklusive trädgården. Grunden till trädgården hölls då låst. De övriga hyresgästerna fick hålla sig på gårdsplanen eller utnyttja någon bakgård eller annan svårtillgänglig, eller icke odlingsbar del av tomten för måltider eller sällskapsliv. På mindre gårdar med ett fåtal ekonomiskt jämlika hushåll delade man på trädgården, så att alla familjerna fick var sin uteplats och var sin odlingsdel.

Under loppet av 1900-talet har gårdsplanen mist sin funktion som arbetsplats. I samband med moderniseringar av lägenheterna har alla hyresgäster hävdat sin rätt till både gårdsplan och trädgård. Samtidigt har intresset för odling av nyttoväxter minskat men intresset för prydnadsodlingar ökat. Resultatet är att allt fler börjar plantera även på gårdsplanen så den blir mer och mer pyntad och trädgårdslig. Därmed försvinner dess karaktär av arbetsplats och den upplevs som mer privat.

Stadsträdgårdens koncentration av upplevelser

En annan intressant fråga är varför stadsträdgårdar ser ut som de gör? Jag har länge haft ett intryck av att stadsträdgårdar verkade ha en egen stil, visserligen kopplad till det samtida trädgårdsmodet för stora anläggningar, men ändå något annorlunda. Det verkade också finnas likheter mellan stads-trädgårdar i olika länder, t.ex. 1600-talets palatsträdgårdar eller det övre borgarskiktets trädgårdar på 1800-talet.

När jag var i Kina nyligen besökte jag flera äldre stads-trädgårdar i Suzhou och Peking. De kinesiska trädgårdarna har helt andra former, växter och prydnader än de europeiska, men det var samma problem att hantera. De kinesiska trädgårdsskaparna på 1700- och 1800-talen excellerade i att koncentrera en mängd platser, sinnesintryck, scener, siktlinjer

■ Det sena 1600-talets trädgårdsidéer koncentrerade i Tessinska palatsets lilla trädgård i Stockholm. Erik Dahlberg *Suecia Antiqua et Hodierna*, del I, plansch 52.

och sociala funktioner inom en liten trädgård. För kineser är förmodligen deras stadsträdgårdar mer upplevelserika än vad europeiska stadsträdgårdar är för oss. Orsaken är just den koncentrerade förtätningen av upplevelser.

Slutsatsen blir att små trädgårdar inte är miniatyrer av stora anläggningar (vissa miniatyrdetaljer kan dock förekomma). Utan det är koncentrationen som är viktig i alla små trädgårdar och koncentration kräver både urval och noggrann planering.

För att en liten trädgård ska ge det intryck man vill ha, krävs ett strängt urval ur samtidens alla kända uttrycksmedel för trädgårdsanläggningar. Observera att det intressanta inte bara är vad man plockar upp av det nya, utan också vad man behåller av det gamla. Dumbarton Oaks publicerade 2002 ett symposium kallat *Bourgeois and Aristocratic Cultural Encounters in Garden Art*. Flera artiklar behandlade borgarnas strävan att ta upp aristokratiska drag i sina trädgårdar. Vilken sorts trädgårdar borgarna hade innan beskrevs dock bara lite vagt som "kitchen gardens", men det hade varit intressant att få veta. I de trädgårdar jag studerat behöll man träden, både lövträd och fruktträd, även när man totalt lade om gångsystem och övriga planteringar.

Kanske ännu intressantare är, vad man väljer bort av sin tradition och vad man undviker av det nya. Det man tar avstånd ifrån kan vara mycket mer laddat än det man accepterar. På 1800-talet valdes ofta köksväxtodlingen bort till förmån för blomsterplantering. Annan forskning om högborgerlig kultur på 1800-talet, visar att den borgerliga gruppen inte okritiskt accepterade allt aristokratiskt. Utan de valde sådant som

kunde profilera den egna gruppen, både gentemot adeln och gentemot de lägre borgerliga skikten. Samma mönster borde man kunna hitta i valet av trädgårdsidéer.

Avslutning

Genom mitt arbete med Stadsholmens trädgårdar i Stockholm har jag fått möjlighet att gå igenom ett mycket stort källmaterial. Det har gett mig en unik överblick, men sällan gett möjlighet till fördjupning. Jag hoppas i framtiden kunna undersöka åtminstone ett par av de frågor jag undrar över. Jag hoppas också att fler kommer att intressera sig för stadsträdgårdarnas historia.

Källor

- Conan, Michel (ed) *Bourgeois and Aristocratic Cultural Encounters in Garden Art, 1550–1850*. Dumbarton Oaks: Studies in Garden and Landscape History XXIII, Washington 2002
- Flinck, Maria *En Stockholmsborgares trädgård. Rekonstruktion av en blomsterträdgård från 1877*. Institutionen för landskapsplanering Ultuna, Samhälls- och landskapsplanering nr 15, Uppsala 2001
- Flinck, Maria *Spökparken, Vasastaden 2:97. Vårdprogram*. Norrmalms stadsdelsförvaltning, feb 2008
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar *Den kultiverade människan*. Lund 1979
- Lou Qingxi *Chinese Gardens*. Cultural China series, China International Press 2003

Maria Flinck, fil.kand., trädgårdsantikvarie
maria.flinck@bredband.net

Göteborgs landeriers trädgårdar

– deras framväxt och form

Gunilla Enhörning

Under det krigstyngda 1600-talet behövde Sverige ett försvar och en hamn mot väster. Gustaf II Adolf donerade därför mark för grundläggning av Göteborg, precis där den enda sträckan av kusten var svensk. Göteborg anlades enligt holländskt regelbundet mönster och försågs med kanaler, hamn och befästningar. Från första början var staden planerad för ett internationellt sammanhang.

Användning av donationsjorden

Den egentliga staden låg innanför vallgraven men utanför denna fanns ett stort jordområde som kungen också hade donerat och som stadens borgare gemensamt fick förfoga över. Eftersom denna jordareal inte fick säljas och man ändå ville dra in pengar till stadens kassa, så blev lösningen att upplåta jord mot arrende för viss tid eller med ständig besittningsrätt. Jorden fördelades alltså i mindre lotter och dessa uppläts som så kallade landerier till enskilda borgare mot årlig avgift.

Ordet landeri är av holländskt/tyskt ursprung och var benämningen på en jordbruksegendom av herrgårdskaraktär, belägen på donationsjorden närmast utanför Göteborgs innerstad. Det var endast själva besittningsrätten till marken som arrendatorn ägde, plus de byggnader och övrigt som fanns därpå. Kännetecknande för flertalet landerier var att de fungerade som bostäder under sommaren. Efterhand utvecklades landerierna till lantgårdar, med tiden allt mera påkostade, som ett slags borgerliga herrgårdar. Vissa av dem namngavs. Emellertid fanns många landerier som var mycket små och endast betecknades med sitt nummer i den s.k. 12:e roten (beteckningen för den jordareal där landerierna var belägna).

Det primära användningssättet för landerierna var brukandet av jorden. Under både 1600- och 1700-talet var jordarna runt Sveriges städer livsnödvändiga för stadsborna och även borgarna hade jordbruk vid sidan av hantverket, handeln och förvaltningen. Landerimarkerna utnyttjades som äng till hötäkt och som betesmarker. Vanligt var också att markerna användes för odlingar, trädgård, upplagsplats eller liknande. På många landerier uppfördes byggnader, förutom manbyggnad för arrendatorn kunde också finnas arbetarebostäder samt olika slags ekonomibyggnader.

Landeriernas trädgårdsanläggningar

I beskrivningen till 1696 års karta hade åtta landerier uppgivits vara försedda med trädgård och dessutom nämndes humlegård. Både denna och en annan karta från 1704 visade indelningen i lotter med olika jordmån, och skillnaden mellan dessa och mera trädgårdsbetonade odlingar framgick också. Andra beteckningar var ”kålgårdar”, ”plantager” respektive ”trä(d)gårdar. Tobak odlades mellan 1730 och 1783 och under denna tid kallades många av landerierna för plantager.

Landerierna kom att bli bland det finaste Göteborg kunde visa upp och de gästades ofta av bemärkta personer, bl.a. Carl von Linné (omkring 1740) på hans Västgötaresa. Den trädgård han

beskrev tillhörde herrgården Underås i Örgryte socken, men det kunde lika gärna varit en trädgård på något av de större landerierna: ”Nissens trädgård låg utom staden, artigt på holländska sättet anlagd med gravar, varuti rinnande vatten lopp genom trädgården, med vackra häckar av vitbok eller Charme samt med ett litet orangeri.”

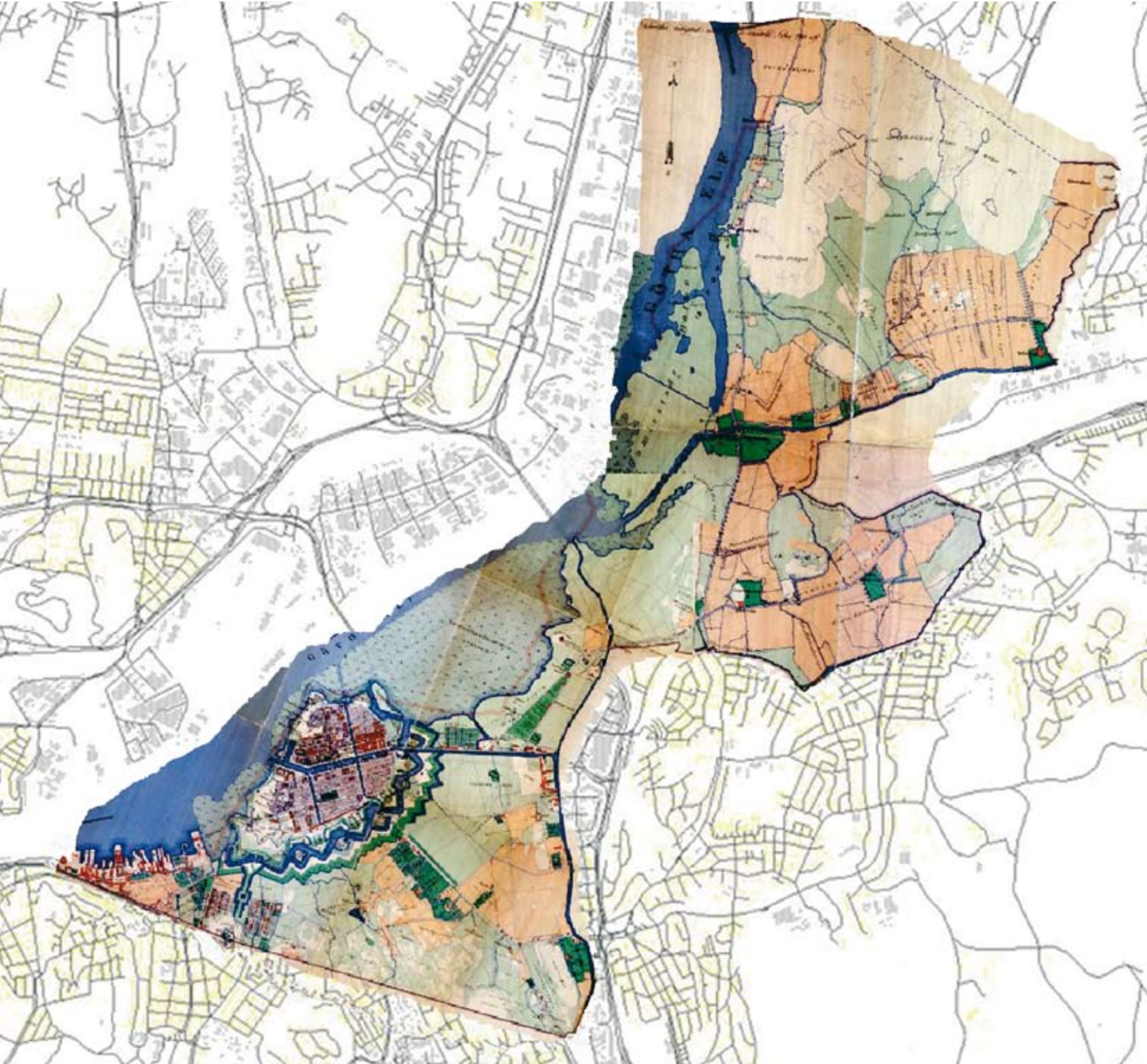
Positiva kommentarer gällande landeriernas trädgårdar följer även något senare, vid sekelskiftet 1800, av kartografen Åstrand: ”Slutligen anmärckes, at ehuru dessa ägendoms tillhöriga trädgårdar och åkerbruk, icke äro Specifiquet beskrifne och uträknade, finnes likväl de förre till sitt läge, omkring eller wid Tomt Städerne, utmärckte medelst tecknade träd, ibland hwilcka Trädgårdar Hr Anders Anderssons på Lisäberg, Enckefru Pettersons, Herrar B. Wohlfarths, Rådmännen Kalls och Minthens, Wågmästaren Sandborgs, Handelsmannen Frödings, Sockerbrukets och Enckefru Kilbaums äro de yppersta i anseende till Nyttige och prydelige Inrättningar, af Alleer och hwarjehanda Frugtträds-planteringar med mera; warandes ej utan att Trädgårdar äfwen finnas wid de öfrige större och mindre ägdomarne, inrättade efter utrymmet därtill så att näppeligen någon gifwes som icke är försedd med en liten hage för Träd eller jordfrugter. Hwarförutan ägarena till förstnämnde Trädgårdar gjordt planteringar omkring och innom sina ägor af hwarjehanda wilda trädsorter hwilka med tiden lofwa en bättre utsigt till de Bergländigaste trackterna af Stadens jord ...”.

Kartor och beskrivningar visar att trädgårdarna har bestått av olika delar. Prydnadsfunktionen hos trädgården betonades naturligtvis mer i bostadens närhet, men om den var strikt åtskild från nyttofunktionen kan jag inte svara på. På landerierna kunde finnas potatis-, kålland och rotfruktsodlingar samt källare för vinterförvaring. Man odlade i drivbänkar och anlade ofta fruktträdgårdar. Under 1800-talets senare del ersattes orangerierna av drivhus och vinkaster.

Förskönande av markerna

I synnerhet under 1700-talet ägnades mycket tid och pengar åt att försköna landerierna och dess marker. Arrendatorerna kunde exempelvis vid utlandsresor ta hem växter och fiskar till sina trädgårdar. Alléeer planterades ofta fram till landeriets huvudbyggnad och trädgården tycks ha kombinerats med små parkanläggningar, utan några skarpa gränser mellan dem. Ofta hade man utländska slottsparker som förebild. Det finns exempel både på strikt rutnätsformade anläggningar och på andra mera slingrande och varierade i formen. Körvägar och vindlande grusgångar anlades eller terrasser med murar och trappor på mer bergiga tomter.

Vackra staket och smidda grindar sattes upp runt ägor, men även stengårdsgårdar och hagtornshäckar förekom. Man hade också ofta små brunnar och dammar eller utnyttjade en naturlig å. Arrendatorerna planterade gärna bersåer och prydde dessutom parkerna med statyer, lusthus, duvslag och

■ 1790 års karta, som visar både staden innanför vallarna och donationsjorden utanför, har lagts in på en s.k. vektorkarta över Göteborg, vilken visar dagens (1990) byggnader och vägar.

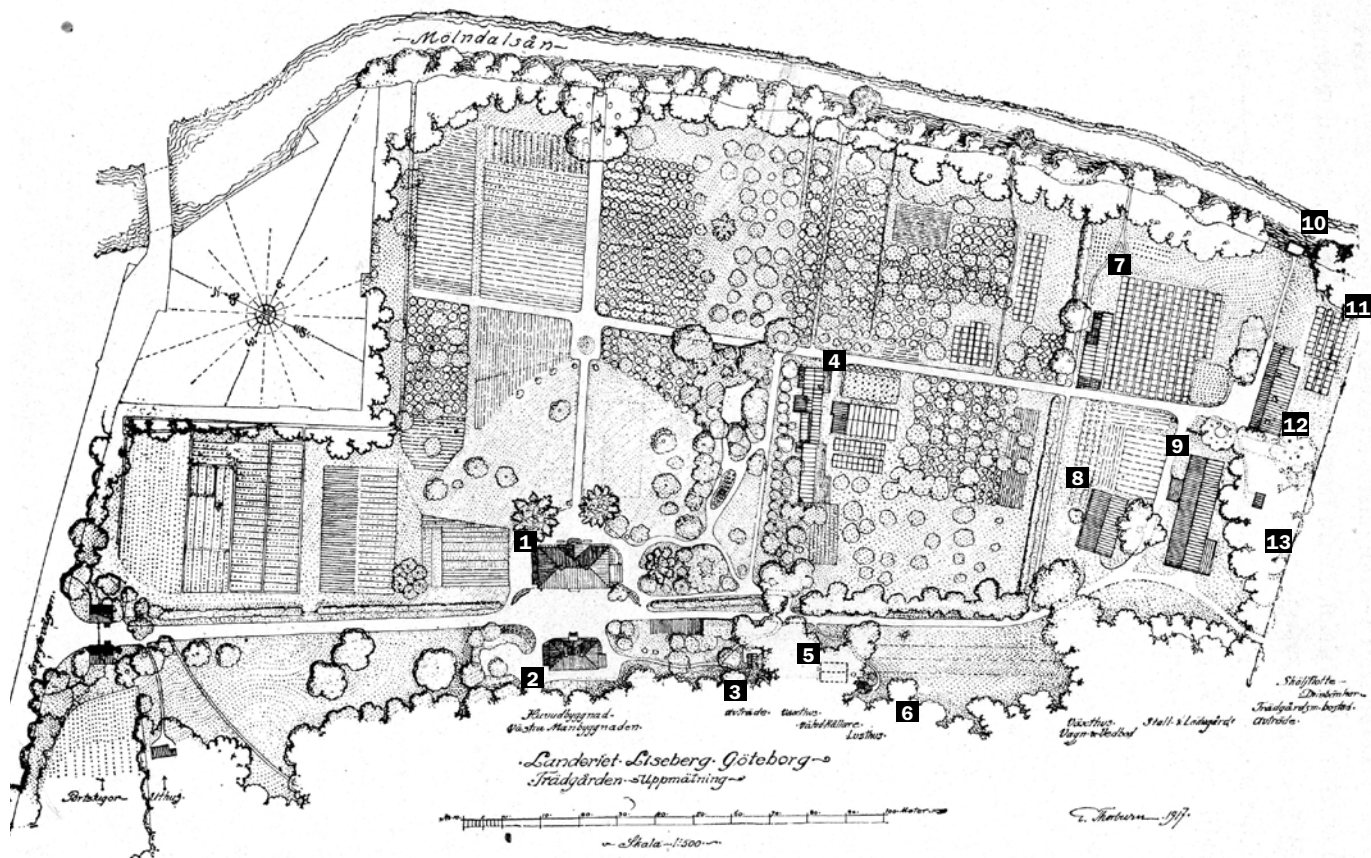
trädgårdsmöbler. Kägelbanor och senare tennisbanor var uppskattade rum för sällskapsliv.

Göteborgs landeriers trädgårdar verkar inte skilja sig från de trädgårdar som fanns på herrgårdar, säterier eller malmgårdar på andra håll i landet, varken vad gäller framväxten, formen eller innehållet. Som jag förstår var den enda skillnaden mellan dessa och landeriet *upplåtelseformen*, dvs. att landeriets mark aldrig ägdes av innehavaren utan endast uppläts med arrenderätt. Detta kan möjligen ha inverkat på viljan att överhuvudtaget investera i anläggningar av olika slag, även trädgårdsanläggningar. Många av de större landerierna var emellertid upplåtna med s.k. ständig besittningsrätt, och denna

stod mycket nära äganderätten, så på dessa landerier torde skillnaden inte vara märkbar.

Liseberg

Landeriet Liseberg kom att inta en särställning bland landerierna vad gällde trädgården. Under hela 1600-talet utgjordes de områden som kom att bilda Liseberg av ängar och brukades av borgarna som betesmarker; då fanns bara en ängsvaktarstuga. Tiden för trädgårdens anläggning torde vara något år in på 1700-talet. Edward Nonnen, arrendator på Liseberg, anställde på 1820-talet en trädgårdsmästare. Träd planterades mot sockerbruket intill, de små flygelbyggnaderna flyttades till inkörsporten. Elever togs emot som fick lära sig jordbruk

■ Lisebergs ägor på en uppmätning från 1917 av arkitekt Eugen Thorburn (som hyrde ena manbyggnaden en tid). Av byggnaderna på bilden återstår idag endast de två manbyggnaderna och ett lusthus.

- 1 huvudbyggnad
- 2 västra manbyggnaden
- 3 avtråde
- 4 växthus
- 5 välvd källare
- 6 lusthus
- 7 växthus
- 8 vagn- och vedbod
- 9 stall och ladugård
- 10 sköjlflotte
- 11 drivbänkar
- 12 trädgårdsmästarebostad
- 13 avtråde

och hortikultur, en plantskola anlades och fruktträd såldes. På detta sätt kom Liseberg indirekt att utgöra grunden till Skandinaviens första lantbruksinstitut, som Edward Nonnen grundade 1834 på Degebergs säteri i Västergötland.

Länderierna försvinner

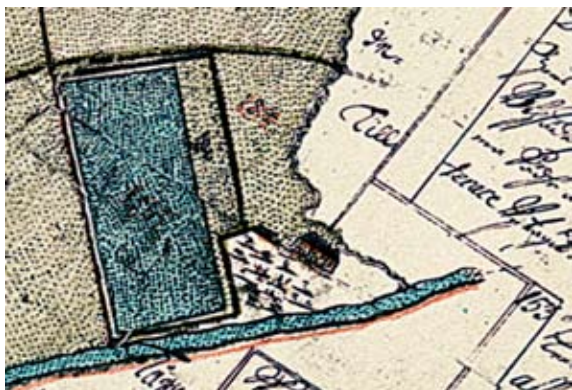
Ända in på 1800-talets mitt var den egentliga staden belägen enbart innanför vallarna, men då uppkom ett behov av att bygga utanför. För att kunna bebygga stadsjorden påbörjades på 1860-talet inlösen av länderierna och denna process avslutades ungefär femtio år senare. Den första stadsplanen gällande donationsjorden fastställdes på 1860-talet. Men det var långtifrån orörd mark där byggandet planerades, utan marker som sedan lång tid tillbaka hade erhållit en tydlig struktur av alla länderierna med deras småskaliga, oregelbundna men väl etablerade mönster.

Under en tidsrymd av 250 à 300 år rymde donationsjorden ländrier av varierande storlek och med varierande grad av

kultiverad mark. De vidsträckta ägora med odlingar och parker som förr fanns runt länderierna är idag nästan helt försvunna. Det återstår endast ett fåtal manbyggnader, ett par fabriksbyggnader, en ekonomibyggnad samt något enstaka lusthus. Den historiskt kunniga kan också upptäcka trappor, alléer och andra planteringar från länderiernas forna trädgårds- och parkanläggningar. På många platser kan man i stadsplanens mönster upptäcka gränser och vägdragningar från ländertiden – om man vet var man ska titta.

För samtliga referenser hänvisas till Gunilla Enhörnings avhandling *Länderierna i Göteborgs stadsbyggande*. Chalmers tekniska högskola, Göteborg 2006.

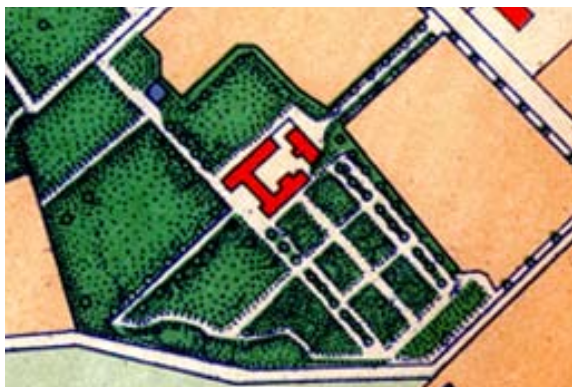
Gunilla Enhörning, tekn.dr., arkitekt
Institutionen för Arkitektur, Chalmers tekniska högskola
unicorn@chalmers.se

■ Del av karta 1696 visar landeriet Kvibergsnäs med ett hus i en våning, stor trädgård och kålgård, "är blefwen för någon tid sedan bebyggt af secreteraren Lars Böcker", skrivs det 1696 och vidare "Ähr een nyhligen anlagdh Träagårdh, som och är medh stoor bekostnadh Vprättat. J samma träagårdh äthskillige små Skiöna trään uthj. Dito i samma träagårdh är gårdzens kålgårdh. hafwer och nu ährl:t Vthsådhe som hwart Ähr Såås...", skriver Erich Kuus i kartbeskrivningen.

■ På 1782 års (del av) karta betecknar ordet "Trägård" området norr om de kvadratiske odlingarna. Redan 1739 hade det blivande landeriet Katrinelund beskrivits av Cederbourg: "Näst här in til, är ett wäl bebyggt hus med en propre och nätt Trägård, samt en liten platz at bleka Linkläder och Wäfwär på, har af öde i forna tider blefwen uptagen, och nu innehafwes af Öfwer-Directeuren Nils Eld...".

■ Del av karta 1820 visar landeriet Lorensberg beskrivet av Magnus Lagerberg i Göteborgsminnen: "Vid fortsatt promenad kom man fram till Winbergiska plantagen, hvartill uppfartsvägen drog sig något på sned. Bakom boningshuset fanns en kringbyggd gård, hvars tvåvåningars byggnader voro upplåtna till vårdshuslokaler. Efter passerandet af en lång tambur hade man den vackra parken midt framför". Sydost om byggnaderna fanns en regelbunden trädgårdsanläggning med kvadratiske kvarter. Åt stadssidan låg den stora köksträdgården. Från landsvägen gick en bred stig fram till huvudbyggnaden, skuggad av en lindallé. Parken var mycket stor och där fanns tre dammar. Vid besiktning 1837 var ägorna omgivna med hagtornshäck på norra sidan och på övriga sidor med stengårdsgårdar och jordvall mot inre sidan med hagtornshäck.

■ Del av karta 1872 med landeriet Johanneberg. "En ärevördig allé ledde dit från Södra Vägen och i skuggan ligger ännu manbyggnaden... trädgården bakom ... åldriga men väl bibehållna uthus, ett duvslag, en trädgård med prydnads- och köksväxter, en av åren sliten och illa medfaren trappa, som ledde över underliga terrasser ned för berget mot den lummiga parken", skriver Fredberg III, 1922, s. 390. Under jubileumsutställningen 1923 användes trädgårdsanläggningen till ett "Barnens Paradis".

■ Del av karta 1890 med landeriet Lyckan. I *Lyckans bok* står att läsa: "Ett idealställe var Lyckan. ... Vilken härlig natur! Praktiga fält, en vacker fruktträdgård, en stämningsmättad park med ålderstigna, mäktiga träd. I bakgrunden vackra berg." (*Lyckans bok* 1919, s. 30.) "År 1898 ... föddes ett friskt liv på gamla Lyckan och nya fläktar susade under åldriga trädkronor. ... Tennisplanen anlades ... Jordfasta bänkar utplanterades åter i parken, och dess möjligheter utnyttjades i form av små fäster, ... Dammen nedanför ladugården uppdämdes på höstarna och ordnades till en präktig skridskobana."

“A Constantly Secure Benchmark in all Confusions”

Transformations of the Warburg Family’s Garden (1898–2008)

Joachim Schnitter

Alongside the river Elbe in Hamburg-Altona you find a number of parks that form a unique garden-landscape. Among them are both public parks, like The Roman Garden, and private gardens, like the Warburg family’s garden in the district of Blankenese. These two once belonged to the same estate. They have a special value, not only because of their changing design through the last 150 years, but even more because of the memories they evoke¹.

Prolog

As a place for summer vacation the latter Warburg Park might have been of some importance since the 17th century. If there was a ‘Lustgarten’ at that time, is uncertain. There were some mysterious rudiments of baroque stone sculptures at least until the 1930s, whose origin are unknown. Together with a still existing lime-tree avenue they could be a hint of the former hunting-villa, which is said to have been there.

The place was called Kösterberg after an auctioneer, who had bought two small sandy hills and built a house on one of them for his pleasure. The earliest illustrations are from the middle of the 19th century and show a simple thatched cottage, that soon became a well known restaurant. It was the wonderful view that attracted most people. Some pencil-drawings from the time show how the grounds slowly developed into meadows, with undergrowth and trees. Among the owners following Köster was Johann Carl Semper, brother to the well-known architect of the opera-house in Dresden.

The Warburg Family’s Garden

Moritz M. Warburg acquired the estate in 1898. The only source to the garden at that time is a drawing from the previous year, showing a small landscape park with exotic trees, rhododendron and boulders, arranged in a picturesque manner, and the old cottage. Warburg belonged to an old Jewish family, who had been living in Altona for 250 years. They gained financial success by running the private bank ‘M. M. Warburg & Co.’ Warburg bought Kösterberg to serve as a family-base as well as to demonstrate his place in society. One has to be aware that only thirty years earlier, Jews in Hamburg had been given full civil rights, including the right to own private land.

The design of the park was made by garden architect Rudolf Jürgens (1850–1930), who had recently had great success in laying out the plan for the “Common Horticultural Exhibition” in Hamburg. He probably designed the expansive open lawn close to the old house, called Noah’s Ark, and the new house, called the White house, a magnificent villa in the empire-style.

The garden of the Warburg family reached its full expansion when Moritz M. Warburg around 1906 added another property east of Kösterberg to his estate – the 25-year-old landscape park of the merchant Anton Julius Richter. The two properties were united and from now on constituted the estate Kösterberg.

As shown on several landscape images on a land register map from 1905, Richter had turned the former farmland and heath into woodland, with winding paths running through. Close to the residential building, there was a area with Italian-inspired elements like cedars, cypresses and thuja.

When Moritz M. Warburg died in 1910, his eldest son Aby (1866–1926) should have inherited the estate. However Aby, not being interested in banking, had made a unique contract with his younger brother Max (1867–1946): in exchange of promising to buy him every single book he would ever like to possess, Max got Aby’s right by birth to take over the banking business. The promise was given at the age of 13 and was kept throughout their lives. While Max led the bank successfully, Aby became an influential art historian and his library formed the nucleus of the Warburg-Institute in London, still existing today.

After Max had built the Red house, a new villa in neo-renaissance-style, the estate was given a whiff of Italy in its garden design as well. There is no known original map or plan of this period, however, there are several photographs of a

Artiklar

■ 1 Basin and garland hedge in the Roman Garden.
Photo: Joachim Schnitter

high artistic quality, taken in 1928 by Albert Renger-Patzsch (1897–1966), one of the most famous photographers of his time². A terrace in the former Richter's park was redesigned by the young Elsa Hoffa (1885–1964), one of the very few female garden-designers at that time. She replaced some stiff curved paths with an axial composition, forming the so called Roman Garden. It contained the open Roman Terrace with a garland-hedge (picture 1), the Rose Garden with box tree topiary and, further down the hill, a circular open-air theatre (picture 2)³. At times Hoffa led a group of 17 gardeners and helpers⁴. With the Roman Garden Hoffa made art history with this example of 'Reformgartenkunst'.

For the Warburg family the Roman Garden became part of the family history. A number of photographs show how the theatre was used for family performances. It was also a geometric highlight for visitors on the pathway down from the Red house through the landscape park.

In the summer vacations the numerous children and grandchildren of the family came to stay in Kösterberg. They would romp around and ride horses in the park, the family had of course also a tennis court and a swimming pool. The Warburgs invited many illustrious guests, as Olga Lachmann (1898–1965), the niece to Max Warburg, describes: "In the latter years Max Warburg and his wife arranged popular celebrations at Kösterberg, and everybody who had a name, money or esprit was invited. [...] At small tables out on the veranda there was the 'souper', later there was dancing to an orchestra, sometimes even performances in the open-air theatre, which laid down at the end of the garden, and finally everyone walked through the park with burning torches."⁵

Another relative, Ingrid Warburg-Spinelli (1910–2000) later summed up her experiences: "In this way these first years of my life passed in the calm and secure atmosphere of an upper bourgeois family. You had the feeling it would last forever." She also mentioned the pride of the grown-up family-members, who felt as part of the establishment⁶.

Warburg's Getaway and the Confiscation of their Estate

All of a sudden this undisturbed family-life changed. While being in the United States shortly before the pogroms of 1938, Max Warburg decided not to return to Germany because of the Nazi-terror. The deserted estate was confiscated by the city of Hamburg in order to be redesigned by the NS (National Socialist's) 'architect for the rearrangement of the city of Hamburg', Konstanty Gutschow (1902–1978). In landscape design he worked together with the landscape architect Max K. Schwarz (1895–1963). Schwarz was asked to develop "a connection of all parks in Blankenese", including the Warburg Park. Even the mayor of Hamburg, Carl Vincent Krogmann (1889–1978), took part in the planning⁷. These plans were meant to be a part of Hitler's desire to develop the city of Hamburg to the biggest German harbor with enormous buildings and to "turn the face of Hamburg away from the lake Alster and back to the Elbe"⁸.

To Schwarz it seemed "absolutely necessary, to free all valleys from trees", to design meadows towards the shore, in order to accentuate "the interesting topography of the hanging parks". "Huge solitary trees, pairs and groups of trees" were "to be underlined". He also stressed the importance to gain "wide

■ 2 The theatre seen from the north. Photo: Joachim Schnitter

views onto the Elbe"⁹ and explained: "Mr. mayor Kroogmann [sic!] suggested that I work out a plan of the Warburg Park for its purpose of becoming the surrounding of the 'Führerhaus'."¹⁰. Although both Gutschow and Krogmann were interested in a brief planning procedure, after the bombings during "Operation Gomorrha" in June 1943 it became impossible to proceed with the plan.

In reality Kösterberg was used for different purposes during the war and the post-war-era. At first the whole area was taken over by the German military. In 1943 the city of Hamburg set up an orthodontic clinic and a sick-bay in the White house and the Red house. From 1944 and onwards the Ark was also used for nursing. From February 1945 the grounds were used for growing vegetables. At the end of the war the military had built some huts made of stone or wood for soldiers, refugees and bomb-victims.

Warburg Children's Health Home in the post-war era

Only a few days after the German capitulation Max's son Eric Warburg (1900–1990) returned to Kösterberg, now lieutenant-colonel of the US army. He remembered: "the German Wehrmacht had moved their sick-bay, but they had left the estate in a terrible condition. The houses were completely empty inside. In the meadows there were dozens of huts. [...] Many of the smaller rhododendron shrubs were run into the ground by the

military cars; weeds everywhere, creepers up to the top of the trees; the Roman Terrace a potato-field; the lawn unmowed; the hedges overgrown.”¹¹

As Eric Warburg was afraid the British army would confiscate the land, he made plans to put the property to a new use that would be untouchable in its moral dignity. He suggested dedicating the property temporarily to children who had survived the concentration camps. Such an institution was most necessary, as nearly 50% of the survivors of the concentration camp Bergen-Belsen died in the first weeks after their liberation¹².

Through his connections with the Allied Forces and the Jewish institutions, Eric Warburg managed to convince the British military of his plan¹³. He immediately regained all of the property¹⁴. Already in September 1945 Jewish children from Bergen-Belsen moved to Kösterberg. Along with the children, a group of young people moved in. They were getting a horticultural education, ‘Hachschara’, to prepare them for a new life in Palestine.

During the following two years, around 300 children stayed for about 4 months each in the “Warburg Children’s Health Home”. They were looked after, got medical treatment and an education, that included Hebrew. They were also allowed to use some workshops and a “Gärtnerei” (probably just some greenhouses) to prepare for their immigration to Palestine¹⁵.

The American Joint Distribution Committee announced the closing of the camp on Kösterberg in 1948. Eric and his uncle Fritz Warburg (1879–1964), who had lived in Sweden since his emigration from Hamburg, agreed to continue with another kind of charitable work. Fritz dedicated the White house to the German Red Cross, which set up the Elsa Brändström House there in 1950, a recreation area for mothers and children. Fritz moved to the newly founded state of Israel.

Separations, Reunions and today’s Remembrances

It was probably a joint decision of Eric and Fritz to give the southern part of their park to the city of Hamburg. In this manner Hamburg got possession of the Roman Garden and took the opportunity to add a new part to the public pathway high above the Elbe, the ‘Elbhöhenwanderweg’. This had been planned already before the war by mayor Max Brauer (1887–1973).¹⁶ In return the Warburgs received permission to divide their estate into building plots, which increased the value of their property. However, the spatial and functional unity of the Warburg garden was lost.

Eric Warburg continued to live half the time in America and half the time at the Ark. His family came to Kösterberg mostly during the summer vacations. Especially his wife is said to have had difficulties with the idea of living in Germany¹⁷. Eric made a great contribution in the reconciliation between Germans and Jews. As his father and grandfather before him, Eric was engaged in charitable projects like the Hebrew Hospital and the distribution of Care-Packages and he was held in great esteem by the political elite.

It seems, as if he tried to recapture the circumstances before the war. “Eric minds the past and the tradition”, his cousin Ingrid Warburg-Spinelli realized during a visit at Kösterberg. Once again, the estate became a centre for the scattered family¹⁸.

Ingrid summed up her own feelings: “When I remember Kösterberg, the view from my window over the river and the ships passing by, sailing to all parts of the world, even to my relatives in England and America, this place still seems to me like an island, a constantly secure benchmark in all confusions, like a piece of eternity.”¹⁹

Nevertheless the partition of the estate went on. In 1968 Eric sold the Red house including the surrounding grounds to the Elsa Brändström House, that already was in the possession of the White house. The total destruction of the park seemed to be a matter of time.

However, in 1991 Eric’s son Max Moritz not only managed to recover the old name of the bank and make it Germany’s second largest private bank again,²⁰ he also repurchased the Red house. Together with the Ark it is now in his private possession. Recently he reached an agreement with the city of Hamburg concerning the view from the two houses down to the river. About 300 beech trees were felled. The grounds was redesigned into heathland, which is considered to be ecologically more valuable than a forest (picture 3). The clearing included a part of the public park as well, where parts of an old swimming-pool was found. This was probably the remains of the swimming pool that the Jewish children used in the post-war period.

The Roman Garden is still rather well known in Hamburg, while the rest of the park would have been forgotten, if not Oliver Breitfeld had pointed out the importance of the estate in a number of publications. Due to the almost complete lack of garden plans, the partition of the estate into plots and the changes to the interior and exterior of the buildings, only the Ark and the Roman Garden are considered to be cultural monuments.

Since I met some of the Jewish children of the 1940s when they had a reunion some years ago in Hamburg, I value the cultural meaning of the Warburg garden very high. These children form a heterogeneous group, but it seems that each and every one of them is convinced, that a new life began at Kösterberg: “In Blankenese they tried to give us an understanding of the terms ‘child’ and ‘childhood’. Perhaps as a result of the survival, in Blankenese there was a kind of time ‘between the times’. We understood, that we had ... to suppress, ... to forget and to flee from our past lives. ... This was possible for us in Blankenese for the first time.”²¹

The Warburg estate is a worthy witness of a special part of Hamburg’s history and Jewish history through more than a century. Certainly this is not in accordance with the usual standards concerning garden monuments, as so much is lost of the original substance. However, in its disunity the estate shows the inner conflicts of Jewish and German people in Hamburg, just like the destroyed Nikolai church in the center of Hamburg does, as a ruin from the war. I hope it will be possible to keep the remembrances of this exceptional garden alive.

Joachim Schnitter, Dipl.-Ing.

Gartendenkmalpflege • Freiraumplanung
Alter Elbdeich 79, 21217 Sevetal, Tyskland
joachim.schnitter@web.de

■ 3 View from the "Elbhöhenwanderweg" up to the Red house after the clearing of trees. Photo: Joachim Schnitter

- 1 This article is based on: Schnitter, Joachim „Ein gleichbleibend sicherer Bezugspunkt in allen Wirrnissen“: Zu Geschichte und Denkmalwert von Warburgs Garten auf dem Kösterberg, in: Hubertus Fischer/ Joachim Wolschke-Bulmahn (ed.) Gärten und Parks im Leben der jüdischen Bevölkerung nach 1933 (=CGL studies 5), München 2008, pp. 385–413
- 2 Breitfeld, Oliver (ed.) *Albert Renger-Patzsch: Parklandschaften. 60 Fotos für die Warburgs*, Hamburg 2005, p. 7
- 3 See also: Breitfeld, Oliver *Deutschlands erste Obergärtnerin, Elsa Hoffa und Warburgs Römischer Garten über der Elbe*, in: *Die Gartenkunst* 20 (2008) Nr.1, pp. 213–218, here p. 214
- 4 Breitfeld, Oliver *Campagna am Elbhang: Der Römische Garten in Hamburg-Blankenese*, Hamburg 2003, p. 28
- 5 Lachmann, Olga *Eine Kindheit vor 1914: Erinnerungen von Olga Lachmann geb. Warburg (1898–1965)*, p. 40. My translation
- 6 Warburg-Spinelli, Ingrid *Erinnerungen: Die Dringlichkeit des Mitleids und die Einsamkeit, nein zu sagen*, Hamburg 1991, p. 42. My translation
- 7 Staatsarchiv Hamburg, 322-3 Architekt Konstanty Gutschow, A 159, Band 1, Tätigkeitsbericht und Besprechungsniederschriften des landschaftlichen und gärtnerischen Sachverständigen Max Schwarz 1941–1943. here: record of 02.10. 1941. My translation
- 8 Schütt, Ernst Christian *Chronik Hamburg*, Gütersloh/ München 1991, p. 471
- 9 see note 7
- 10 Ibid. My translation
- 11 Warburg, Eric M *Zeiten und Gezeiten*, (unpublished), Hamburg 1982, p. 250f. My translation
- 12 Lorenz, Ina *Ein Heim für jüdische Waisen. AJDC Warburg Children Health Home Blankenese (1946–1948)*, in: Marion Kaplan/ Beate Meyer (ed.), *Jüdische Welten. Juden in Deutschland vom 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*, Göttingen 2005, p. 337
- 13 Ibid. p. 342
- 14 Ibid. p. 343
- 15 Ibid. pp. 351–353
- 16 Breitfeld *Campagna am Elbhang*, p. 35
- 17 Chernow, Ron *Die Warburgs. Odyssee einer Familie*, Berlin 1994, pp. 706–708
- 18 Warburg-Spinelli *Erinnerungen*, p. 282
- 19 Ibid. p. 42
- 20 Chernow *Die Warburgs*, p. 858f
- 21 Beer, Alisa *Das Geschenk*, in: Verein zur Erforschung der Geschichte der Juden in Blankenese (ed.), *Kirschen auf der Elbe. Erinnerungen an das jüdische Kinderheim Blankenese 1946–1948*, Hamburg 2006, p. 175. My translation

"Må icke under något villkor bebyggas"

Göteborgs förträdgårdar hotade

Victoria Ask

När stenhushvarteren växte fram i städerna under senare delen av 1800-talet byggdes de ofta med små trädgårdar framför husen, så kallade förträdgårdar eller förgårdar. I takt med att behovet av parkeringsplatser och önskemålen om flera uteserveringar idag ökar försvinner dessa unika gröna stadsrum. I Göteborg har många förträdgårdar försvunnit de senaste decennierna och fler är hotade.

Stenstadens prunkande förträdgårdar

När byggnationen i städerna tog fart kring mitten av 1800-talet ökade behovet av bestämmelser och regler för hur utbyggnaderna skulle ske. Detta medförde tydligare reglerade stadsplaner och byggnadsstadgor.

Under första halvan av 1800-talet planerades förträdgårdar i samband med pampigare offentliga byggnader. Institutioner, skolor och andra offentliga byggnader placerades ofta fritt i stadsrummet och kunde därmed omges av planteringar runt hela huset.

Prydligt anordnad inhägnad

"Kungl. Maj:ts nådiga byggnadsstadga för rikets städer" gavs ut 1874 och innehöll regler för hur stadsplanering och byggnation skulle utformas i Sverige. Byggnadsstadgan skulle ligga till grund för att skapa ordning och prydlighet i städerna. Stadsdelar som växte fram under senare delen av 1800-talet präglades i hög

grad av denna byggnadsstadga och i stort sett alla nya stadsplaner utformades som rutnätsplaner med breda gator.

Den nationella byggnadsstadgan hade lokala motsvarigheter i form av byggnadsordningar. I dessa fanns särskilda paragrafer som avsåg förträdgårdar, vilket tydligt visar på förträdgårdarnas betydelse i dåtidens stadsplanering. I Göteborgs byggnadsordning från 1875 står till exempel att förträdgårdarna "må icke under något villkor bebyggas eller begagnas för annat ändamål, än till trädgårdar eller andra prydliga planteringar; börande byggnadsnämnden hålla noga tillsyn härå. Det åligger ägarne att alltid underhålla dem i snyggt och vårdat skick, samt hava förgård eller annat fritt område af dylik art, hvarigenom hus skiljes från gata eller öppen plats, inhägnadt med prydligt staket".

Göteborgs stads utvidgning under 1800-talets andra hälft byggde till stora delar på 1866 års stadsplan. Planen hämtade förebilder från andra europeiska städer, såsom Paris och Wien, och utformades med raka gator och breda boulevarder utmed vilka det uppfördes ståtliga stenhus. I planen finns förträdgårdar utritade. Framför husen anlades prunkande planteringar medan gaturummet smyckades med ståtliga trädalléer.

Sekelskiftet 1900 medförde nya stadsplaneringsideal där ledorden var en vackrare och hälsosammare stad. Viktiga faktorer i detta var vegetation, luft och ljus och förträdgårdarna var en given del i detta. Under 1900-talets första decennier byggdes det många så kallade landshövdingehus i Göteborg efter stadsingenjör Albert Lilienbergs ideal. Genomgående i dessa områden var gröninslagen med både förträdgårdar och storgårdar med planteringar inne i kvarteren.

Dekorativ utformning med tidstypiska smidesstaket

Utformningen av förträdgårdar varierade efter modets växlingar men genomgående var att de inhägnades med låga staket av gjutjärn, sten eller häckar. Gjutjärnsstaket var vanligast förekommande och fick dekorativa former som följde tidens arkitekturideal. Smidet förankrades ofta i stensocklar av granit eller tegelmurar. Stenstaketen utformades antingen av tegel, huggen natursten eller av gjuten betong. Entréerna försågs med grindar och öppningen omgavs ibland av dekorativa gjutjärnspelare eller grövre granitpelare på vilka urnor kunde vara placerade.

Förträdgårdarnas planering var påverkade av både byggnadens arkitektur och tomtens topografi. På vissa ställen förlades förträdgårdarna på upphöjda terrasseringsområden omgärdade av kraftigare murar av större naturstensblock eller gjuten cement. Trappor införlivades i förträdgårdarna för att jämna ut nivåskillnader. Markbeläggning utgjordes ofta av kalksten eller andra naturstensplattor. Gatsten och granithällar användes på den tiden framförallt på gator och trottoarer.

Inom de inhägnade ytorna anlades gräsmattor och rabatter, i de fall där utrymmet tillät gjordes också enkla slingor med

■ Charmig välbevarad förträdgård med körsbärsträd på Burgårdsgatan i Göteborg. Foto: Victoria Ask

■ Vykort från 1906 som visar lummiga förträdgårdar och folkliv på Viktoriagatan i Göteborg.

grusgångar, efter samma mönster som i de större parkerna. För att förtydliga rumsligheten försågs förträdgården med träd utmed staketet och kronorna formades för att inte växa sig för stora. Ofta var det rosenhagtorn, men det kunde också vara uppstammade syrener eller gullregn. Det förekommer även större träd som robinia eller träd med annorlunda växtsätt som pelar-, pyramid- eller hängalm, ibland hängbok. Efter sekelskiftet 1900 börjar också rhododendron, idegran, järnek och mahonia användas som vintergröna buskar.

Rabatter med perenner och annueller pryddes trädgården, de var antingen placerade längs fasaden och staketet eller helt friliggande. I rabatterna sattes gärna vårens första lökar som snödroppar och påskliljor, perenner med vackert bladverk, t ex hosta, daglilja, bergenia, pioner, löjtnantshjärta, rudbeckia och tigerlilja. Sommarens färgprakt stod till stor del utplanteringsväxterna för. Man valde starka färger under 1800-talets senare del, därefter en något mildare och mer nyansrik färgskala. Det var pelargon, kannan, knölbegonia, verbena, heliotrop, lejon-gap, fuchsia, tagetes, toffelblomma, lobelia, petunia, penseér, lövkoja och många fler som planterades i bårder. Förträdgårdarna blev som små smycken eller tittskåp, och kunde höja byggnadens status avsevärt. Förträdgården pryddes också med bänkar, större urnor, vaser, statyer eller fontäner.

Idyllen ersätts med p-platser och uteserveringar

Redan på 1940-talet fick förträdgårdarna minskad betydelse. I första hand på handelsstråket Avenyn i Göteborg där nya stadsbyggnadsideal ledde till att många äldre hus revs. De

nya byggnaderna försågs med stora skyltfönster och handeln ställde krav på att kunderna skulle kunna passera längs med butiksfasaderna. På 1960-talet uppblossade debatter om så väl rivningshysterin som förträdgårdarnas vara eller icke vara.

Under årens lopp har allt fler förträdgårdar försvunnit och bevarade trädgårdar har kraftigt förvanskats. Trycket på förändringarna handlar idag framför allt om fler parkeringsplatser och exploatering av tomtmarken för uteserveringar. Många uteserveringar har också blivit allt mer permanenta och inglasade. I Göteborgs stenstad har ett 20-tal gator haft förträdgårdar och av dessa är endast ett fåtal mer eller mindre bevarade.

Låt förträdgårdarna bli en kvalitet i stadsbruset

Det är en unik karaktär med grönskande oaser i stadsrummet som håller på att gå förlorad. Under det senaste decenniet har mängder med förträdgårdar försvunnit eller förvanskats. Idag är ett par förträdgårdar skyddade i detaljplan men för övriga förträdgårdar är exploateringstrycket hårt.

Förträdgårdarna är karaktärsskapande för stadsbilden och det är angeläget att bevara samt återställa så mycket av förgårdsmarken som möjligt.

Victoria Ask, bebyggelseantikvarie
Antiquum AB, Göteborg
victoria.ask@antiquum.se

Wernerska villan i Göteborg

– undersökning och rekonstruktion av en förträdgård

Inger Ernstsson

I Göteborgs stenstad Vasastaden, har husen utmed många av gatorna haft förträdgårdar, små inhägnade trädgårdar med gångar och rabatter. Wernerska villan är en av de få som har förträdgård kvar, de flesta andra har förvandlats till uteserveringar och parkeringsplatser.

När Göteborgs gamla befästningar revs under 1800-talets första decennier och staden började expandera utanför vallgraven ökade behovet av bestämmelser och regler för hur utbyggnaderna skulle ske. 1866 års stadsplan hämtade förebilder från andra europeiska städer och utformades med raka gator och breda boulevarder. (Se Viktoria Asks artikel) Huvudstråket i planen blev Kungsporsavenyn med allé och utrymme för små inhägnade trädgårdar framför de påkostade byggnaderna. På Storgatan och Parkgatan, tvärgator till Avenyn, byggdes både friliggande privatpalats och större stenhus, vilka alla försågs med förträdgårdar.

Utformningen av förträdgårdar varierade efter modets växlingar men genomgående var att de inhägnades med staket av gjutjärn eller häckar. Inom de inhägnade ytorna anlades gräsytor och rabatter, i de fall där utrymmet tillät gjordes också enkla slingor med grusgångar, efter samma mönster som i de större parkerna.

■ Wernerska villans östsidan omgiven av en förträdgård med formklippta träd och gjutjärnsstaket. Ca 1900, foto uu.

Den kanske förnämsta av dessa tidiga villor i Vasastaden är det s.k. Wijkska palatset som ritades av göteborgsarkitekten Adrian C. Peterson och uppfördes under åren 1885–89 åt köpmannen Carl Wijk. År 1915 övergick fastigheten i industrimannen Gustav Werners ägo, och kom därefter att kallas Wernerska Villan. När Gustav Werner dog 1958, fick Göteborgs Stad ta emot villan med sin välbevarade interiör som gåva enligt testamente. Villan har sedan dess bl.a. använts som stadens representationsvåning.

Byggnadsritningarna finns bevarade men de omfattar tyvärr inte villans båda förträdgårdar. Byggnaden hade en liten trädgård på varje sida, omgivna av gjutjärnsstaket på en huggen granitsockel och med var sin liten grind mot gatan. Trädgårdarnas utformning skiljde sig något åt men båda hade, enligt äldre fotografier, en centralt liggande gräsmatta omgiven av grusgångar och rabatter. Utmed staketet löpte en rabatt med träd, troligen rosenhagtorn och däremellan en mer lågväxande vegetation. Hur dessa planteringar i övrigt såg ut och vad som växte där är okänt.

Under 1900-talets första del skedde en del förändringar, trädraden utmed staketet försvann och istället planterades barrträd i grupper i de södra delarna. Under det senaste

halvseklet har trädgårdarnas utseende förändrats avsevärt genom att gångarna försvunnit, växtligheten minskat och i princip har ingen återplantering gjorts. Vid början av 2000-talet var trädgårdarna decimerade till heltäckande gräsmattor med några vilsna små rhododendronbuskar.

Wernerska villan med sina staketinhägnade trädgårdar är byggnadsminnesförklarad och förvaltas av Higabgruppen, ett fastighetsbolag inom Göteborgs Stad. En förfrågan från en hyresgäst i byggnaden om att anlägga en cykelparkering i den ena förträdgården föranledde länsstyrelsen att begära en undersökning och dokumentation av trädgårdens ursprungliga utseende. Med tanke på villans centrala placering skulle en återgång till det tidigare utseendet med gångar, träd och rabatter i hög grad försköna och markera patriciervillans exklusiva miljö. Tillstånd att bygga det önskade cykelstället erhöles mot att man samtidigt tog på sig ansvaret att låta rekonstruera den ena av förträdgårdarna.

En arkeologisk grävning på tre-fyra dagar gjordes varvid 8 smala schakt togs upp i den västra trädgården i de lägen där gångarna förmodades ha legat. Schakten torvades av och grävdes för hand och på ungefär 25 cm:s djup påträffades i samtliga schakt stenpackningar från de gamla gångarna. Anledningen till att gångarna låg så djupt var att man fyllt på ett ca 20 cm tjockt matjordslager över hela trädgården i samband med att gångarna lades igen. Vid grävningen kunde konstateras att en mittgång gått rakt fram från grinden till en liten utbyggd loggia och att den övriga gången runt förträdgården löpt ca 1,5 m innanför staketet.

Stenpackningen hade en något välvd yta och var ca 140 cm bred. Den var ganska tät och bestod av skärvsten och tegel med en del rivningsmaterial inblandat. Stenarna låg i grusblandad sand och utgjorde ett omvänt filter med mindre stenar överst och allt grövre längre ner. Packningens tjocklek var 25-30 cm i mitten av gången och den var mycket bra dränerad: trots flera regniga dagar blev inget vatten stående

i schakten. Över stenpackningen låg ett lager med ytgrus (kornstorlek ca 0,2–0,6 mm) av varierande tjocklek, 3-5 cm, men tunnare på en del ställen där grus och sand blandat sig med matjorden. Det visade sig att gångarnas underlag var väl bevarade och så pass bra utförda att de kunde återanvändas i de nya gångarna.

År 2008 anlades på nytt den västra förträdgården i enlighet med resultatet av undersökningen med en central gräsmatta omgiven av en promenadgång och rabatter. Tyvärr har inga uppgifter om vad som funnits i rabatterna kunnat hittas, därför har valet av växter fått styras av vad som var aktuellt vid byggnadstiden på 1880-talet. Det enda som egentligen gått att avläsa på de få foton som funnits tillgängliga var de mer eller mindre klotklippta uppstammade hagtornen som följer staketet. Ett träd mellan varje par staketstolpar, vilket i praktiken blev 14 stycken hagtorn. Sådana står nu i en rabatt med daggfunkia innanför en bård av snödroppar och flocknäva. Rabatten avslutas med en gräslist mot den grusade gången.

En bredare rabatt är anlagd utmed västra fasaden med perenner som skall ge färg och ögonfröjd från vår till höst. Däri finns bland annat vårkrage, akleja, stormhatt, pion, daglilja, kärleksört och rudbeckia. En mycket prydlig liten miniträdgård! Projekteringen har gjorts av My Lekberg-Hellström vid 02Landskap i Göteborg.

I takt med att behovet av parkeringsplatser och större uteserveringar ökar försvinner de gröna stadsrummen. I Göteborg har många förträdgårdar försvunnit de senaste decennierna och fler är hotade. Rekonstruktionen av Wernerska villans förträdgård är nu ett exempel på hur man kan bevara och återskapa en del av de tidigare förträdgårdarna i centrala Göteborg.

Inger Ernstsson, antikvarie, arkeolog
Antikvarisk Rådgivning, Göteborg
inger.ernstsson@comhem.se

Planering och gestaltning med träd och buskar i stadens offentliga rum

Fallstudie Uppsala ca 1800–2009

Roger Elg

Detta forskningsprojekt startade i oktober 2008 på Institutionen för Stad och land vid Sveriges lantbruksuniversitet, Ultuna. Projektet är en del av forskningsskolan APULA (Architecture and Planning in the Urban Landscape).

Problem

Stadsrummen förändras över tiden och många av de värden som stadsgrönskan representerar riskerar att försvinna då grönytor får ge plats för bebyggelse och infrastruktur. Detta faktum skapar diskussion kring stadens planering (Lundgren Alm, 2001; Ståhle, 2008). Samtidigt saknas en mer nyanserad debatt inom arkitektur, landskapsarkitektur och stadsplanering kring vad begrepp som grönsstruktur, grönområde och park egentligen är och vad som bygger upp dessa. Vid t.ex. kartering av ytor i en stad specificeras inte vegetation i olika former utan klassas enbart som grönyta (SCB, 2008). Det är viktigt att nyansera och beskriva vilka byggelementen är, dvs. de specifika växterna, som utgör denna arkitektur. Genom min forskning vill jag bidra till denna diskussion.

Bakgrund

I planering och gestaltning av staden ingår det offentliga rummet och dess arkitektur. Gröna strukturer i staden har tagit form av alléer, esplanader och parker (Nolin, 1999; Bucht 1997). Kunskap om och ansvar för dessa grönsstrukturer finns bl.a. hos stadsplanerare, stadsträdgårdsmästare och förvaltningspersonal.

Genom att beskriva de gröna stadsstrukturernas historia kan vi öka kunskapen om och förståelsen för värdet av att bevara historiska stadsplaneringar. Hur har planering och gestaltning med träd och buskar gjorts i staden? Vilka växter har planterats? Hur har växter använts för att gestalta en plats? Hur har vegetationen utvecklats och hanterats över tiden?

Kärnan i projektet kan sammanfattas med hjälp av ett citat av Eva Gustavsson, som menar att "...historisk kunskap handlar visserligen om det som varit, men med god historisk insikt ökar också insikten om vår nutid, liksom förmågan att finna lösningar för framtiden" (Gustavsson, 2001, sid. 15).

Fallet Uppsala

Forskningsprojektets preliminära titel är *Planering och gestaltning med träd och buskar i stadens offentliga rum. Fallstudie Uppsala ca 1800–2009*. Fokus är planering och gestaltning med vegetation i det urbana landskapet. Syftet med projektet är att få mer kunskap om Uppsalas historia och dess stadsplanering samt hur man har arbetat med de gröna strukturerna i stadsplaneringen.

Huvudfrågan är: Hur har planering och gestaltning med träd och buskar sett ut i Uppsalas offentliga stadsrum under

perioden ca 1800–2009? Andra frågor är: Vilka var stadens grönsplanerare och vilken var deras roll som gestaltare av stadens offentliga rum? Vilka ideal och skolor låg till grund för planering och gestaltning med vedartad vegetation i Uppsala? Vilket växtmaterial användes? Hur fungerade växterna och eventuellt påverkades av förändringar över tiden ur ett funktionellt och upplevelsemässigt perspektiv?

Flera faktorer har styrt mitt val av fallstudieområde. Uppsala är Sveriges 4:e största stad och har ett rikt och varierat innehåll vad gäller vegetation som stadsbyggnadselement. Staden har haft flera starka och tongivande stadsträdgårdsmästare under sin historia. Det beskrivs bl.a. i *Det gröna Uppsala*, en sammanställning av artiklar skrivna av en av de tidigare stadsträdgårdsmästarna i Uppsala, Eric Laufors (1987). Uppsala är också ett säte för utbildning och den miljö som präglar staden har en betydelse för möjligheterna att finna olika data och källor.

Teoretisk utgångspunkt

Jag utgår från en teoretisk ram som innefattar historiefilosofi, stadsplanering, vegetationsgestaltning och förvaltning. Vegetationen i staden representerar en del av Uppsalas stads historia. Bakom denna finns en planering där vegetationen har satts i ett sammanhang. Val av vegetation och dess tänkta funktion på platsen representerar en tydlig växtgestaltning. Förvaltningen av vegetationen är viktig ur ett gestaltungs-perspektiv men också ur ett funktions- och uthållighetsperspektiv.

Metoder och utförande

Inom projektet kommer tidigare forskning och kunskap kring stadsplaneringsideal i Sverige och övriga Europa att beaktas, t.ex. mönsterplaner för parker (Nolin, 1999; Bucht 1997). Handböcker inom trädgård, med fokus på planering, gestaltning och skötsel är kompletterande referenser (Nord, 2008). Litteratur- och källstudier av lokalt material för Uppsala utgör en bas, där ett rikt bildmaterial finns tillgängligt.

Fältstudier ska genomföras med avsikt att dokumentera och samla in information kring Uppsalas befintliga grönsstruktur. Även intervjuer med pensionerade och nuvarande stadsträdgårdsmästare, projektörer, plantskolister m.fl. kommer att genomföras.

Att utgå ifrån och jämföra olika källor kommer att vara centralt i projektet.

Slutord

Parker och grönsråden i staden innehåller ett levande kulturarv som kan ge oss mycket information. Tidigare forskning inom området har beskrivit idéer, planering och debatt kring grönsstrukturer. Den specifika vegetationen, dess gestaltning och förvaltning har det inte skrivits om. Forskning om svensk

■ Stadsdelen Fålhagen med planterade gårdar och odlingslotter.
Flygfoto: Oscar Bladh 1935

västgestaltning och planering i staden syftar till att ge en djupare bild av svensk stadsplaneringshistoria, landskapsarkitekturhistoria och om växterna som arkitektoniska uttrycksmedel.

Referenser

- Bucht, E. 1997 *Public Parks in Sweden 1860–1960. The planning and design discourse*. Doctoral thesis. Swedish university of Agricultural Sciences, Alnarp
- Gustavsson, E. 2001 *Trädgårdsideal och kunskapssyn. En studie av meningens uttryck från Gösta Reuterswärd och Ulla Molins skapande handling*. Doctoral thesis. Swedish university of Agricultural Sciences, Alnarp
- Laufors, E. 1987 *Det gröna Uppsala*. VI 6, Uppsala kommun
- Lundgren Alm, E. 2001 *Stadslandskapets obrukade resurs: om grönstrukturens potential och synliggörande i en hållbar stadsutveckling*. Doctoral thesis. Chalmers University of Technology, Göteborg
- Nolin, C. 1999 *Till stadsbornas nytta och förlustande – Den offentliga parken i Sverige under 1880-talet*. Byggförlaget, Stockholm
- Nord, A. 2008 *Trädgårdsboken som text 1643–2005*. Doctoral thesis. Stockholms universitet

Statistiska centralbyrån, SCB 2008 *Grönytor i tätort. Satellitdata som stöd vid kartering av grönytor i och omkring tätorter*.

Ståhle, A. 2008 *Compact Sprawl*. Doctoral thesis. KTH, Stockholm

Uppsala kommuns hemsida (<http://www.uppsala.se/sv/Startsida/Kulturbibliotek/-/Bibliotek/Biblioteken/Stadsbiblioteket/Uppsala---Upplandssamlingen/Oscar-Bladhs-flygfotografier/>)

Roger Elg

landskapsarkitekt LAR/MSA, universitetsadjunkt i Växtmateriallära, doktorand
Institutionen för stad och land, Sveriges Lantbruksuniversitet, Ultuna
Roger.Elg@sol.slu.se

Kärnkraftens poetik

Begreppsbyggöranden av svenska kärnkraftverk som arkitektur, landskap och kulturmiljö 1965–1973

Fredrik Krohn Andersson

Under 1950-talets mest euforiska kärnkraftsoptimism bar den nya kraftkällan kärnkraften på ett löfte om ett definitivt överskridande och behärskande av naturen. "Under århundraden har människan smugit omkring, rädd för kylan, mörkret, hungern och vilddjuren", framhävde Tage Erlander i ett tal 1955 och ställde mot detta möjligheten att, genom kärnkraften, "för första gången [...] skaffa sig ett herravälde över naturens krafter".

Föreställningar kring de svenska kärnkraftverkens fysiska gestaltning är i vidaste bemärkelse utgångspunkten för mitt avhandlingsprojekt. Tidsramen 1965–1973 omfattar en period som sträcker sig från beställningen av det första svenska kommersiella kärnkraftverket Oskarshamn 1, till det att byggnadsarbeten hade inletts på samtliga av de platser i Sverige där kärnkraftverk kom att placeras, förutom i Oskarshamn också i Ringhals, Barsebäck och Forsmark. Den senare gränsen sammanfaller också med genombrottet för en kärnkraftskritisk opinion på riksnivå.

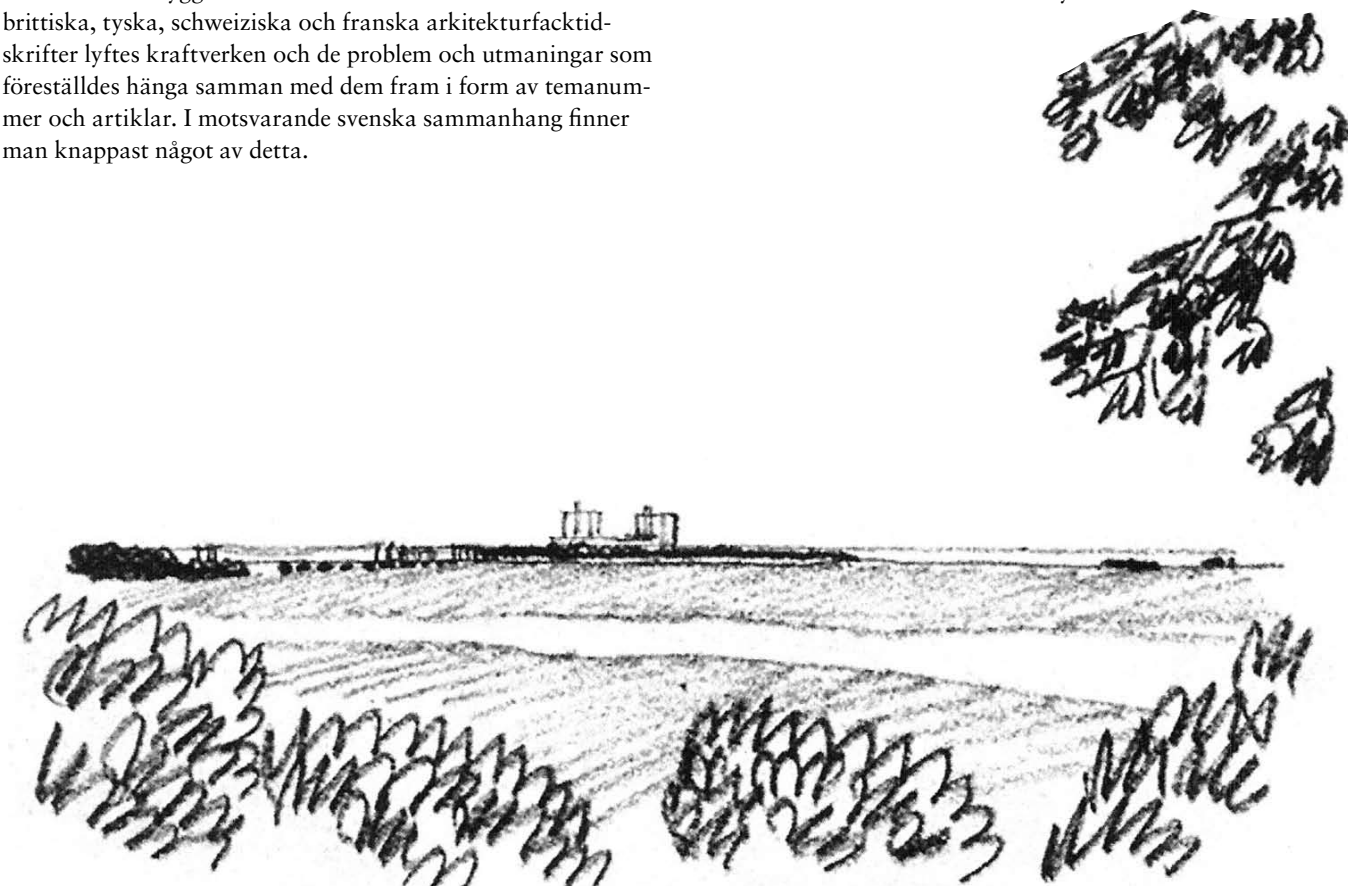
I en internationell kontext går det att notera hur byggandet av kärnkraftverk och kärntekniska anläggningar under 1960- och 1970-talet bland annat förstods som och begreppsbyggjordes i termer av husbyggnadsarkitektur. I såväl amerikanska som brittiska, tyska, schweiziska och franska arkitekturfacktidsskrifter lyftes kraftverken och de problem och utmaningar som föreställdes hänga samman med dem fram i form av temanummer och artiklar. I motsvarande svenska sammanhang finner man knappast något av detta.

I Sverige återfinns i stället desto starkare kopplingar mellan å ena sidan kärnkraftverken och å andra sidan kultur- och naturlandskapet. Det framgår bland annat av det intresse som Samfundet för hembygdsvård, genom verkställande ledamoten John Nihlén och arkitekten, restauratorn och konsthistorikern Erik Lundberg, visade frågorna i samfundets tidskrift *Bygd och Natur* samt andra publikationer. Påtaglig är också den vikt som beställarna av kärnkraftverken lägger vid dessa frågor genom att anlita välrenommerade landskaps- och trädgårdsarkitekter som Gunnar Martinsson, Per Friberg och Walter Bauer.

Avhandlingsarbetet har en ansats som är diskursteoretiskt orienterad där framförallt texter och språkliga utsagor står i fokus. Huvudmaterialet består av ett antal tidskrifter och offentligt tryck med vilka jag utifrån urvalet avser att åskådliggöra de diskursiva praktiker som förekommer. Jag undersöker också vissa arkiv som är kopplade till dessa praktiker, arkiv som innehåller ett material som till största delen utgörs av text men också av bild, ljud och film.

Fredrik Krohn Andersson, doktorand
Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet
fredrik.krohn-andersson@arthistory.su.se

Doktorander

■ Skiss Barsebäcksverket av landskapsarkitekt Per Friberg november 1969, ur "Kraftverk Barsebäck. Landskapsplanering. Beskrivning", Barsebäcksverkets arkiv.

Trädgårdsboken som text 1643–2005

Doctoral thesis

Department of Scandinavian Languages,
Stockholm University 2008
Stockholm studies in Scandinavian philology,
New Series 47

“The Garden Book as Text 1643–2005”
Written in Swedish with a summary in English

The aim of this thesis is to shed light on the handbook as a multimodal resource from a reader perspective, with the material consisting of 32 Swedish handbooks on gardening from 1643 to 2005. The study draws theoretically on social semiotics and multimodal discourse analysis, as well as dialogism. There is an emphasis on the addressivity of the text, which is taken as a starting point for tracing signs of the intended text use in the design of the texts. The analysis is meaning-based, with the focus placed on functional features in the design of the texts.

The first part of the study considers the reading goals afforded by the thematizations conveyed in titles, headings and text type patterns. The core function of these texts turns out to be action orientation, although the more recent books often include sections oriented towards other goals, like shaping individual aesthetic taste. The second part illustrates how the multimodal cohesive patterns in the books afford non-linear reading paths and make the texts searchable, which is enhanced

by the presence of devices such as indices and tables of contents. Concentrating on six of the books, the third part of the study maps out the role of the reader that is naturalized by the design of the text, drawing on appraisal theory, and shows the strong, authoritative role taken by the authorial voice. The evaluative patterns naturalize a fact-seeking reading. However, the most recent book, from 1996, emphasizes emotions to a greater extent, naturalizing a parallel reading that invokes sensory experience.

The conclusion drawn is that the core characteristics of the handbooks are action orientation, searchability and factuality. As different parallel functions in recent books are discerned, a tendency towards diversity and multifunctionality is described. The range of semiotic resources has also expanded, it is noted, and there is growing support for the view of a tendency towards the visualisation of written texts.

Keywords: multimodal discourse analysis, social semiotics, text history, appraisal theory, instructive prose, text linguistics, Swedish, garden books

Available from eddy.se ab, P.O. Box 1310, SE-621 24 Visby,
order@bokorder.se

Andreas Nord

fil.dr., universitetslektor
Institutionen för Nordiska språk, Stockholms universitet
andreas.nord@nordiska.su.se

Grönsö park och trädgård 1820–1925

Tre familjemedlemmars odling, upplevelser och dokumentation i förhållande till dagens anläggning. Del 1–2 (Appendix)

Doctoral dissertation

Dept. of Urban and Rural Development, Faculty of Natural Resources and Agricultural Sciences, Swedish University of Agricultural Sciences, Ultuna
Acta Universitatis agriculturae Sueciae vol. 2008:62.

“Grönsö park and garden 1820–1925. Three family members cultivation, experiences and documentation in relation to the grounds today”
Written in Swedish

Grönsö Manor on the island of Grönsö south-east of Enköping was built in the 1610s. The first garden was probably laid-out in 1622 as an orchard. The Manor is a notable cultural heritage due to its well-preserved corps-de-logi, rich interior collections and grand surroundings. Besides being a representative for aristocratic estates still existing today, Grönsö is used as a private home, run by the Ehrenheim family since 1820. The park is renowned for its unbroken continuity, but has nonetheless undergone major changes. The structures from the 17th and 18th centuries are mainly well preserved whilst many buildings and structures from the 19th century and early 20th century have disappeared. This thesis aims to explore the characteristics of the park during the little known period of 1820–1925.

The Grönsö archives offer plant lists from 1840–1842 written by Reinhold Fredrik von Ehrenheim, as well as a rich autobiographical material written by his grandson Erik von Ehrenheim. These sources were analysed to shed light on structures and plants now gone, but also on the personal use of the garden and park, as well as private motives for preserving Grönsö for future generations. Drawings and literature have also been analysed so as to understand the progress of the fruit orchards run by Erik's wife Alice von Ehrenheim in the early 1900s.

The study emphasizes that the former family members did not only focus on the imposing structures of the park. Instead, the park was used as an arena where buildings, animals, fences, fruits, flowers, fantasies as well as seasonal changes were important parts. The water, the shore and the islands and islets were all parts of a rich entity for both private use and social events. In comparison with today's park, the memoranda tell a different, intimate and complex story which mirrors the former owners' strong attachments to Grönsö. The plant lists exhibit hundreds of curious species, many of them imported from Hamburg as brand new ornamental plants at that time. They were the apple of the owner's eyes as well as a significant part of a short-lived garden fashion in the mid nineteenth century. A remarkable garden heritage is the today still ongoing fruit growing, orchards generally being a fading tradition as a commercial crop in this region. Alice von Ehrenheim's modern growing methods and experiences contributed not only to Grönsö's fruit harvest but to national pomological knowledge.

Keywords: Grönsö, garden history 19th century, ornamental plants, plant import, cultural heritage, plants lists, autobiographical memoranda, von Ehrenheim, fruit growing

Agrovoc terms: public parks, gardens, orchards, ornamental plants, fruit growing, cultural values, landscape, design, history, Sweden

Full text available at: <http://diss-epsilon.slu.se/archive/00001860/>

Anna Tandre, fil.dr., landskapsarkitekt
Institutionen för stad och land,
Sveriges Lantbruksuniversitet, Ultuna
anna.tandre@sol.slu.se

Experiencing Landscape While Walking

On the Interplay between Garden Design, Sensory Experience and Medical Spa Philosophy at Ronneby Spa

Doctoral dissertation

Department of Landscape Architecture, Swedish University of Agricultural Sciences, Alnarp 2009

Written in English with a Swedish summary

The main objective of this thesis is to contribute to a widening of knowledge on spas, on garden design in the late 19th century and on the constituents of landscape heritage. A purpose is to broaden the discussion on landscape heritage, using Ronneby Spa as an example. The main research questions are how the experience of Ronneby Spa can be studied and described and how the medical spa philosophy and the theories on garden design interplayed when it came to designing the landscape of Ronneby Spa.

The discussion focuses on different factors affecting the spa visitor's experience; sensory experience, garden design and medical spa philosophy. It also focuses on actors affecting the design of the spa landscape; the doctor, the landscape architect and the gardener. The empirical material in this case study has been reflected upon through other researcher's writings on for example garden design through history, walking, senses, heritage, and history of ideas. The multidisciplinary approach is used to construct an *imaginary weave* of experience, illustrated by an imaginary spa visitor walking around.

The case study reveals interplay between garden design ideas, sensory experience and medical spa philosophy in the design

and the experience of Ronneby Spa in the late 19th century. It also reveals interplay between actors; doctor, landscape architect and gardener. The doctors' role and way of writing indicate that they had knowledge of landscape ideals. The doctors argued that the design of the landscape affected the health of the patients, that a 'moderate mental agitation', i. e. sensory aspects, and movement were crucial for the cure. Those arguments interplayed with garden design ideas at that time which endorsed sensory experience and walking as part of the design and argued the importance of a varied experience.

The case study of Ronneby Spa broadens the discussion on landscape heritage by including the role of the senses and the walking, the health perspective, several dimensions of garden design through different actors and new dimensions of landscape experience through an *imaginary weave*. It contributes to the notion of landscape as being dependant on people's experience and perception, an approach to landscape now being fostered by the European Landscape Convention.

Keywords: Garden history, Ronneby Spa, landscape experience, walking, senses, 19th century

The thesis will be available at <http://epsilon.slu.se/>

Anna Jakobsson, agr.lic., Landscape Architect
Department of Landscape Architecture
Swedish University of Agricultural Sciences, Alnarp
Anna.Jakobsson@ltj.slu.se

Hedvig Schönback

De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830

Arkitektur, sanitet och det sociala rummet

Doctoral dissertation

Department of Art History, Uppsala University 2008.

“Cemeteries in Swedish towns 1770–1830.

Architecture, sanitation and social space”

Written in Swedish with an English summary

The second half of the eighteenth and beginning of the nineteenth centuries meant a reform of burial practice across Europe. Urban graveyards were criticised as unsanitary and socially deficient and doctors, scientists and priests therefore urged towns to establish cemeteries on the urban periphery. Sweden was influenced by these changes too and between 1770 and 1830 many towns replaced the ancient graveyard with a new public cemetery outside the town area. A letters patent of 1805 brought the cemeteries under the control of the Board of Public Works and Buildings (Överintendentsämbetet), which was henceforth to approve all cemetery plans. Architects were thus assigned a new type of task.

The purpose of this thesis is to describe, analyse and discuss the new funerary architecture in relation to contemporaneous architectural theory and practice. The study comprises numerous cemeteries dating from a limited time period, including those of a seemingly anonymous and simple nature. The study is based on architecture, architectural drawings and the cemeteries themselves, but it has also been essential to widen the focus of attention to include the histories of science, religion, ideas and society in order to interpret the material more fully.

The study of building types in relation to their socio-historical context has been my primary concern.

The thesis divides into three main themes, of which the first deals with prototype and how ideas were put into practice. It also looks at how central authority fulfilled its architectural responsibilities. The second theme takes up how the dead, following the wide-ranging plague epidemic 1710–1713, came to be seen as a problem for society while the third looks at social aspects including opposition to the cemeteries. This third part also analyses how the emerging middle classes used cemeteries to mark their increasingly prominent position in society.

The thesis demonstrates that cemetery origin and form stemmed not only from architectural theory but also from social ambition and the demands of sanitation. Above all, the cemeteries belong to an urban-planning tradition that aimed to create the ideal, well-ordered and healthy town.

Keywords: architecture, cemetery design, town planning, garden design, sanitation, social history, Överintendentsämbetet, Board of Public Works and Buildings.

Distribution: Stockholmia förlag, Box 15025, 104 65 Stockholm
www.stockholmia.stockholm.se

Hedvig Schönback, fil.dr.

Stockholms stadsmuseum

hedvig.schonback@stadsmuseum.stockholm.se

Practical Philosophy of Nature

Olof Eneroth's relationship to Elias Fries

Per Olof Emanuel Eneroth (1825–1881) was a well-known author and an agitator for cultivation in his time. His works on school-gardens, women gardeners, the significance of horticulture for agriculture and the importance of public parks eg. were aimed at the improvement of horticulture in order to cultivate both people and nature.

Through essays and books and also through personal contacts with influential authors, politicians and landlords he also wanted to democratize his country. Among experts he is also known as the “father of Swedish pomology”. Through the works of Catharina Nolin¹ he was re-introduced in 1999 as a main figure in Swedish garden history, but there is still no monograph on him.

Elias Fries (1794–1878) is considered to be Sweden's most important botanist in the 19th century. He became famous because of his *Systema mycologicum* (1821–32), but he was also well known for his *Botaniska utflygter* (Botanical excursions) (Vol. I–III, Stockholm 1842–1864), in which he published popular essays on botany. His life and work were described in 1962² and more recently in Tore Frängsmyr's *Svensk idéhistoria*³.

Elias Fries not only had been Olof Eneroth's supervisor at the University of Uppsala, Eneroth was still closely related to him later on. But due to the fact that they worked on different subjects mostly, their personal and scientific relationship was never discussed in secondary literature about their works. A comparison shows how important Fries had been for Eneroth's early scientific and moral ideas and how the latter, developing his own ideas, partly contradicted his old teacher's convictions later on. This enhances the understanding of Eneroth's idea of “odling” (cultivation), which formed the centre of his philosophy and his self-awareness.

An ennobled heart through natural sciences

Olof Eneroth began his university studies at the age of 18 in Uppsala in 1843. Eneroth made detailed notes from Elias Fries' lectures⁴, but besides the scientific content of it, it was probably more Fries' personality and his moral view on botany, that influenced the young Eneroth. In his famous essay “Äro naturvetenskapen något bildnings-medel?” (Are natural sciences an instrument of education?)⁵ Fries called upon every young man, to devote himself to natural history in order to develop his love for nature. In the tradition of Linné and his pupils, which Linné had called “apostles”⁶, Fries appealed to young men to dedicate themselves with humility and willingness to nature. With a religious rhetoric he promised them in return an ennobled heart.

It seems that Olof Eneroth was significantly influenced by this. When Eneroth started his first own essay on the spiritual

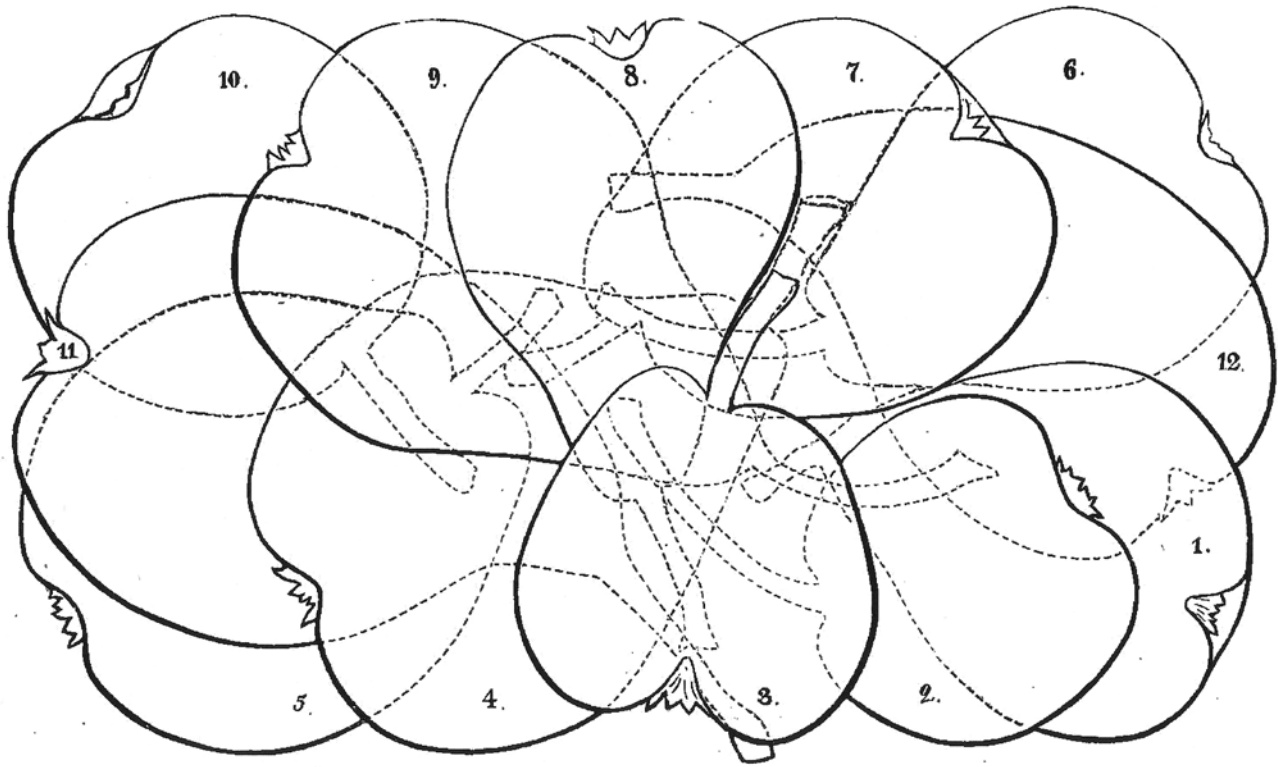
relationship between mankind and nature with the rhetorical question “hvem älskar icke naturen?” (who does not love nature?)⁷, it was probably a quotation from Fries' already mentioned essay. Besides other examples, the most striking evidence of the similarity between their essays is Fries' statement on horticulture: “Every country's material cultivation begins with the ennoblement of the external nature, every people's higher education with a clearer understanding of the natural sciences; if nature in both cases is neglected, culture becomes uncivilized. The insensitivity for the suffering and maltreatment of the living nature is an expression of coarseness, a people's sense for horticulture and the improvement of nature is a gauge of it's esthetical education.”⁸ In Eneroth's formulation: “A people without improved fruits, without need for them, without knowledge of them, is a crude people”.⁹ Eneroth himself dedicated his life to the cultivation of nature and mankind, especially in the field of horticulture.

Nevertheless Olof Eneroth did not follow his teacher's personal wishes. Eneroth's restlessness was significant and after he was awarded a second prize by the Swedish Academy for his poem “Hake Sjökonung” at the age of 21, he changed his occupations again and again. After a long journey to southern Europe and Brazil he started working as a gardener, then returned to the university, finally reaching a doctor's degree on *Monographia Tricholomatum Sueciae*¹⁰, but began working as a gardener again the same day¹¹. Later Eneroth remembered the joy he had felt having been able to go to every one of Fries' lectures for three years. “Many years ago”, Eneroth wrote to Fries in 1866, “I learned that [you] believed, I had abandoned nature for poetry”¹². In fact Eneroth followed Fries' advice to dedicate himself to nature, but he tried rather to improve horticultural than botanical knowledge.

Different approaches towards Schelling

Both Olof Eneroth's and Elias Fries' ideas of nature were related to German idealism, especially through the works of Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling (1775–1854), who wrote popular works on a speculative philosophy of nature. Fries model of a harmonic, natural plant system was an expression of the so called romantic biology. It was based on Schelling's philosophy of nature¹³, believing that empirical exploration should be broadened by inspiration. Fries was convinced that the order of the plant-world could be discovered rather through the spiritual eye than through the physical eye. He developed a complicated radial model, in order to explain the true relationships among plant varieties.

Olof Eneroth's approach to Schelling was different. In the essay “Psyches bön” (Psyche's prayer) Eneroth explained, how he

■ Twelve different varieties of pears. Page 250 from Enderoth's "Svensk Pomologi", Vol. 2, Stockholm 1864.

discovered his understanding of art through Tobias Sergel's sculpture "Amor and Psyche". "What was it, I found in this marble shape? – Myself, the basic tone at the centre of my being translated to marble, my own soul begging for love [...]"¹⁴.

In *Verhältnis der bildenden Künste zu der Natur* Schelling explained, that art was always a realization of the idea of nature. By expressing the highest ideas of nature in his work, an artist fulfilled what lay in the unconscious nature: the strive for spiritual form. Schelling referred to the sculpture "The Florentine Niobe", which to him was "the expression of the soul" and also mentioned the antique story of Psyche¹⁵. When Enderoth found his own soul in the shapes of Amor and Psyche, when he called nature's unconscious strive for cultivation "ett blindt famlande" ("a sightless fumbling")¹⁶ and explained how nature's bound spirit lives freely in mankind¹⁷, he referred to Schelling. But he also broadened Schelling's concept of art, as Enderoth saw the whole world as an object for art. This led him to his central idea of "odling", the mutual cultivation and ennoblement of both humankind and nature¹⁸.

Pomology as practical botany

When Olof Enderoth during the following years struggled for "odling", he lost contact with Elias Fries. His teacher's romantic botany lost its former attraction as the theory of evolution gained general acceptance¹⁹. Enderoth came to the conclusion, that the greatest success in cultivating his country would be gained by broadening the knowledge about pomology. That forced him to face the question of the right botanical system again. After several years of traveling through Sweden, testing and describing various fruits and finally the publication of *Handbok i svensk pomologi* (2 Vol. 1864–66), he wrote to Fries again. Perhaps because he wanted to assure himself that his old professor would acknow-

ledge his work: "Through the study of the formation of varieties the term of species can gain more clarity; – this is the hope that from a scientific view, has sustained me during the last seven years I spent on that work, its hardships, untrodden as the path have been, [you] surely will fairly acknowledge."²⁰.

Did Enderoth realize that his studies could bring serious problems of Fries' system out into the open? Fries estimated nature higher than art²¹, but was there a structural difference between natural and artificial cross-breeding? Moreover Fries had to hope all new varieties would fit into his radial system.

Actually utilitarianism made the question of the real botanical system obsolete. And both Olof Enderoth and Elias Fries took side for the exploration of cultivated plants: Fries demanded that botanists stop their "one-sided interest ... of differentiation between wild and cultivated plants"²², and Enderoth suggested: "Enough of schematizing and systemizing – at least for a while. It is the life of plants, we want to know about, (...) more work in and for investigating the influence of cultivation on nature plus, connected with this, more work in and for the use of plant knowledge in the life of mankind"²³ And very unromantic he concluded: "The first and last questions of science are: what, what for, why, where to..."²⁴ He was aware, that these lines from his *Handbok i svensk pomologi* were of special value for his old teacher. In a letter to Fries, Enderoth also expressed his deep respect for him: "[You] should view it, that I ... have paid through the work I have done during the last 11 years for the large debts to society and teachers..."²⁵

Enderoth still felt his personal debts especially to Fries. As far as Enderoth's path of life is concerned, he was quite right. And despite

their different approaches towards cultivation, Olof Eneroth and Elias Fries seems to have remained in a rare personal harmony.

This essay is an abridgement of a chapter from the author's dissertation *Anguis in Herba: Gartenkultur und die Veredlung der Welt: Das Lebenswerk des schwedischen Agitators Olof Eneroth (1825–1881)*, The Berlin University of the Arts, 2009, unpublished manuscript.

Joachim Schnitter, Dipl.-Ing.
Gartendenkmalpflege • Freiraumplanung
Alter Elbdeich 79, 21217 Seevetal, Tyskland
www.gartenhistorie.de
joachim.schnitter@web.de

Notes

- 1 Nolin, Catharina *Till stadsbornas nytta och förlustade*. Stockholm 1999
- 2 Eriksson, Gunnar *Elias Fries och den romantiska biologien*. Uppsala/ Stockholm 1962
- 3 Frängsmyr, Tore *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år. Vol. II*, Stockholm 2000
- 4 Eneroth, Olof Professor E. Fries' föreläsningar vårterminen 1844, Manuskript MS 71–37, Hierta-Retzius-Arkivet, Kungl. Vetenskapsakademien Stockholm.
- 5 Fries, Elias *Botaniska utflygter I*. 1853; pp. 4–52
- 6 Frängsmyr, p. 246
- 7 Eneroth, Olof *Trädgårdsodling och naturförsköningskonst. Studier (I)*. Stockholm 1857; Fries, Elias *Botaniska utflygter I*. 1853, p. 34
- 8 Fries, Elias *Botaniska utflygter I*. 1853; pp. 9–10, my translation
- 9 Eneroth, Olof Några ord om fruktträsodlingen samt om trädfrukternas betydelse i hushållet, in: *Svenska Trädgårdsföreningens Årsskrift 1858*, pp. 71–74, my translation
- 10 Marklin, Gabriel *Catalogus disputationis in academiae Sueciae et Fenniae habitantium Lidenianus iterum continuatus: Annis 1820–1855*. Uppsala 1856, p. 39
- 11 Eneroth, Olof *Sjelfbiografi*, in: Hall, B. Rud., *Eneroths pedagogiska tanke-miljö*. Lund 1934, pp. 4–11, here p. 5
- 12 Eneroth, Olof to Elias Fries, letter of 03.03.1866, Uppsala Universitetsbiblioteket (UUB), my translation
- 13 Eriksson, p. 6
- 14 Eneroth, Olof *Litteratur och konst II*. 1876, p. 3, my translation
- 15 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von *Über das Verhältniss der bildenden Künste zu der Natur*. (1807) Hamburg 1983, pp. 27–28, my translation.
- 16 Eneroth, Olof *Trädgårdsodling och naturförsköningskonst Studier (I)*. 1857, p. 11
- 17 Ibid, p. 17
- 18 Eneroth, Olof *Dikter och smärre prosaiska stycken*. Stockholm 1881, p. 100
- 19 Eriksson, p. 430
- 20 Eneroth, Olof letter to Elias Fries, 22.01.1865, UUB, my translation
- 21 Fries, Elias *Botaniska utflygter I*. 1853, p. 38.
- 22 Ibid p. 99, my translation
- 23 Eneroth, Olof *Handbok i svensk pomologi II*. Stockholm 1866, Preface, my translation
- 24 Ibid
- 25 Eneroth, Olof letter to Elias Fries, 23.08.1866, UUB, my translation

Fredrik Ekroth

Brickbandets utemiljöer: vårdplan 2006

Examensarbete inom Landskapsarkitektprogrammet
Sveriges Lantbruksuniversitet, Ultuna 2009

“The outdoor spaces of Brickbandet: conservation plan 2006”
Written in Swedish with an English summary

In the centre of Bromma, east of Brommaplan is the part of Bromma named Riksby. Riksby was built in the early 1940:s as a part of the westward expansion of Stockholm. Other places that were built at the same time was for ex. Stora Mossen and Abrahamsberg. This work is about the outdoor environment of the housing co-operative of Brickbandet. The outdoor environment of Brickbandet was designed by the landscape architect Ulla Bodorff in the functionalistic style, influenced by natural romanticism as was common at the time. The original plan-drawings for the location of the plants are still extant, which is very valuable, since that makes it possible to recognize what parts are still there.

Some changes has occurred within Brickbandet, but they are relatively small considering that they are more than 60 years old. The biggest changes are made in the streets, where parking lots were built in the 1960:ies. The yards are relatively untouched. The relatively small changes in the inner yards combined with the fact that the dwellers likes their outdoor environment hints about good qualities in the concept of the original design.

Today the yards are partially neglected and the reason for this is probably insufficient resources for their maintenance. This work is a plan for future maintenance of the outdoor environments of Brickbandet. It includes a description of Brickbandets present values and a discussion for future goals of the maintenance. To describe and define the existing values and to define goals for future maintenance is vital for making relevant suggests of maintenance and for the motivation and understanding of the suggests.

The plan for maintenance includes steps for suggests whose main purpose is a careful restoration of the outdoor environment of Brickbandet. The suggests are based on Brickbandets existing values, but the plan also allows changes to be made, that takes steps away from the original design. However, every time similar changes are made, they must be well motivated and be made in the spirit of the original concept of design of the place.

Keywords: Bromma, Bodorff, Ulla, Riksby, funktionalism, landskapsarkitektur, Grönwall, rysklönn, smalhusområde, smalhus, grannskapsenhet, vårdplan, Brommaplan

Full text available at <http://epsilon.slu.se>

Fredrik Ekroth, landskapsarkitekt
Norrmalms stadsdelsförvaltning, Parkmiljögruppen
fredrik.ekroth@norrmalm.stockholm.se

Celina Fällbom

Om kritik – en lägesrapport från den svenska landskapsarkitekturkritiken

Examensarbete i Landskapsplanering
Institutionen för stad och land, Sveriges
Lantbruksuniversitet, Ultuna, 2006

“On criticism – a progress report about the Swedish
landscape architecture criticism”

Written in Swedish with an English summary

How does the criticism of landscape architecture in Swedish professional journals look today? Does it exist at all? What is criticism and what is its purpose? These questions have been the starting point for this degree project. I have found a lot of different answers among journals, books and websites, as well as in interviews with five persons that all have a relation to the landscape architecture criticism in different ways.

These answers may look a bit disjointed at first, but are at a closer examination pointing in the same direction – that the criticism of landscape architecture projects hardly exists today. The criticism that exists is shallow, unnecessarily subjective and lacks parallels and complexity.

My research has shown that criticism has three mayor functions – to describe, interpret and to evaluate – and that the purpose of the criticism is to bring the creative process and its consequences in to the light for the creative person to see, and thereby develop the discipline itself. There is a tendency that it is the interpreting part of the criticism that is missing in most cases. This is very unfortunate since this probably is the part that develops the landscape architecture the most, by emphasizing aspects that are not obvious at once.

The landscape architecture criticism that after all does exist today tends to appear more frequently in newspapers than in professional journals. It also usually deals with big scale town planning rather than specific projects.

Keywords: landskapsarkitektur, arkitekturkritik, kritik, Thorbjörn Andersson, Eva Eriksson, Olof Hultin, Åsa Drougge, Göran Lindberg, Nivå, Area, Utblick landskap, forum area

Full text available at <http://epsilon.slu.se/>

Celina Fällbom, landskapsarkitekt LAR/MSA
Ramböll Sverige AB, Uppsala
celina.fallbom@ramboll.se

Hanne Hansen

Trädgård – en angelägen fråga. Carl Adam von Nolcken, Jordberga gods och trädgårdskulturens främjande i Skåne 1834–1857

Examensarbete inom landskapsarkitektprogrammet,
vol. 15, 2006

Institutionen för landskapsplanering, Sveriges Lantbruks-
universitet, Alanarp

“Garden – an urgent question. Carl Adam von Nolcken,
Jordberga manor and the promotion of garden culture in
Skåne 1834–1857”

Written in Swedish with an English summary

Baron Carl Adam von Nolcken was born in 1811. In 1834 he took over Jordberga Estate in the South of Skåne from his father. The estate remained in his possession until his death in 1857. von Nolcken was interested in agriculture and horticulture from an early age and attended the newly started Institute of Agriculture, Degeberg in Västergötland in the early 1830's. At Degeberg, von Nolcken learnt all about modern farming methods, which he put into practice on his own estate.

von Nolcken was one of the persons who during the mid 19th century worked intensely to develop horticulture and the art of gardening in Skåne. In particular, he thought it important to increase interest in gardening among country people. To accomplish this von Nolcken worked at different levels using mainly three courses of action.

One way of spreading horticulture to the public was to set an example – and so he transformed Jordberga into a model estate. While rebuilding the manor house he rotated the building to face South (instead of facing West), which was of sequential importance for further development of the parkland. By incorporating a terrass, the building of a new entry road, the re-location of fruit and vegetable gardens, the building of an orangery and enhancing the ornamental gardens, von Nolcken was able to transform the surrounding area into a modern and representative landscape garden.

Secondly, to spread the idea of garden culture and his ideas he wrote articles on the subject. For example he wrote an article about “Plantations and Gardens on small farms” which was published in the book “Reading for Country People” and which he distributed several thousand copies of, free of charge, to all the parishes in the “province”.

Thirdly, to reach a wider public, von Nolcken worked through different societies. In 1852 he suggested the forming of a horticultural society in Skåne, in which the main aim was “to further more extensive and more practical gardening methods among the country population of Skåne”. The society started in 1854 and existed until 1860. One reason for the discontinuation of the society was the death of von Nolcken, who was chairman, in 1857. Another and far more important reason was the fact that interest in horticulture was still not especially popular among people in Skåne.

The study of the buildings, tools and plants which could be found in Jordberga's park and gardens and some of the people

who were involved in their development shows how far von Nolcken had progressed with his horticultural work on the estate. This essay shows, with Jordberga estate as case-study, how diversified horticulture was during the middle of the 19th century.

Keywords: trädgård, park, trädgårdshistoria, Skånska trädgårdsföreningen, Carl Adam von Nolcken, Jordberga gods, 1800-tal

Full text available at <http://epsilon.slu.se/>

Hanne Hansen, landskapsarkitekt
Stadsbyggnadsförvaltningen, Helsingborg stad
hanne.hansen@helsingborg.se

Andreas Johansson

Rydboholms engelska park. Vårdprogram och historik

Examensarbete inom Landskapsarkitektprogrammet
Sveriges Lantbruksuniversitet, Ultuna 2009

“The English garden of Rydboholm. Conservation program and history”
Written in Swedish with an English summary.

The estate of Rydboholm is situated in the municipality of Österåker, north of Stockholm, Sweden, and has a long history dating back to the 14th century. Rydboholm was the home of several families of great national importance, such as the Finsta and Vasa clans. However, since the 1500s, the noble family Brahe was the most influential; leaving its mark on the castle and surroundings. The gardens of Rydboholm consist of two parts; the first is from the baroque era, dating back to the 1660s, and the second is an immense landscape park completed around the year 1800 by Magnus Fredrik Brahe.

During his travels through Europe, Magnus Fredrik Brahe was influenced by the new English-style gardens and he brought a large collection of literature on the subject back to Sweden, still kept in the library of Rydboholm. After an intense period at the royal court, Brahe withdrew to Rydboholm and began to design his own landscape garden on the northern shore of Kyrkfjärden. The area, a former meadowland, was well suited for an English style garden with a billowing topography overlooking the lake. Over time, a picturesque collection of monuments and buildings was erected, including a gothic style memorial temple, a hermitage and the “barrel of Diogenes”. Many of them seem to be inspired by the philosophy and symbols of the freemasons. The monuments are of high artistic and architectural value, including works of the sculptors Johan Tobias Sergel and Johan Niclas Byström.

Since the days of Magnus Fredrik Brahe, the grounds have changed little, although some new monuments were erected. These new items were gently inserted into the overall structure, leaving the original character intact. The historic paths, monuments and many of the original buildings continue to be preserved along with a large part of the original plant mate-

rial. The grounds are today dominated by old and beautiful deciduous forests. The entire park is classified as a key habitat with important natural and recreational values and the estate of Rydboholm is an area of national interest because of its cultural values.

In the late 19th century, the English park became a popular destination for visitors, who travelled there on summer excursions with steamboat from Stockholm. Although the boats are long gone, people continue to journey to Rydboholm today and the current owners of the estate, the Douglas family, are anxious to both preserve this public aspect of the park and to keep it in good condition. The conservation programme is designed to increase the knowledge about the park and provide a basis for decisions regarding the park's future. It proposes to reinstate English-style park concepts such as alternating open and closed outdoor rooms, clear sightlines and themed atmospheric environments. As the existing source material has several missing pieces, it is the very idea of the English park one should strive for, rather than to recreate specific historic details. Although, there are smaller parts that could also be suitable for reconstructions, based on old photos and drawings. However, the most important issue is the preservation of the park's character, allowing future alterations based on a lasting and prudent approach. The park has a permanence and gradual continuity that must be maintained. It should continue to be a *living* park, a park which is allowed to develop, and should be regarded as a living memorial of Rydboholm and its owners' long and rich history.

As in preceding generations, the current owners desire to put their own imprint on the park in the form of new monuments and English-style ‘surprises’. The park's main entrance is also of concern, as it is currently undefined and unwelcoming. These new additions should be made with great care and consideration for the existing environment; ideally keeping the same high level of artistic and architectural quality as the original buildings. The conservation programme posits that additions should connect to the spirit that the park was originally built in, while simultaneously reflecting 21st century ideals and design.

Full text available at <http://epsilon.slu.se/>

Andreas Johansson, landskapsarkitekt
Sweco Architects, Studio Landskap, Stockholm
andreas.johansson@sweco.se

Johan Vagland

**Skötseln av offentliga miljöer i Stockholm 2002
– granskning och analys**

Examensarbete i landskapsplanering
Institutionen för Landskapsplanering, Sveriges
Lantbruksuniversitet, Ultuna 2002

“Maintenance of public spaces in Stockholm 2002
– study and analysis”

Written in Swedish with an English summary

The public parts of a city constitute a common investment for its citizens’, both in terms of experiences and financially. They have lived and toiled in the city for many years and thereby in different ways contributed to the forming of the physical environment. In Stockholm today (late autumn 2002) large portions of this investment has been squandered. The parks, and large parts of the public ground in Stockholm has today been so poorly maintained for so long that an upgrading of enormous proportions soon will prove necessary. This sorrowful development has been going on relatively unnoticed and shows no sign of halting by itself, therefore I have tried to create a common knowledge about it. I have made a thorough photographic documentation of the state of the public spaces this year, 2002, and put this material on to a website (www.vaglandtradgard.com/stockholm). In order to arouse attention and debate I used media to spread the knowledge about this site.

I have also tried to investigate the cause of this situation. The factors and mechanisms that have contributed to the decline are many, but the most important in my opinion is that the available resources for park management have dwindled during a longer period of time. The management of parks in Stockholm is a victim of down cuts and rationalizations. There are many other victims of the same development, municipal activity in large has been subject to this process. In the case of parks in Stockholm it has however been a particularly devastating process, the plunge has been almost incomprehensible.

The cutting down of resources for park management started as its integration with other branches of public management. Park management was part of The Sports Administration (Fritidsförvaltningen) 1979–92, 1993–96 it was under the administration of The Real Estate and Traffic Administration (Gatu- och Fastighetskontoret (Gfk)). The management of parks is a relatively small issue in the municipal perspective, it therefore had difficulties defending its funds in the cooperation with other interests. This was particularly obvious during the years under the Gfk. Since the middle of the 80ies the down cuts have been ordered by the management of the municipality, the available funds have been lessened every year and in particular when the responsibility for the park management was divided between a number of district administrations in 1997. The current level of resources available for park management is very low, in some cases only 10–20 % of the level available for The Parks Department when the reorganizations started in 1979.

The municipal organisation in Stockholm has, at least during the years since the creation of the district administrations, had an inefficient system for feedback and evaluation of the actual work on the field. This is in itself very strange and may

also have contributed to the downfall of the park management. Park management in itself has a tendency to be looked upon as of lesser importance, has low impact and poor ability to motivate its existence. The development towards a very thorough decline does not stop by itself. An effort from somebody is thereby necessary. An active and intense work has to be done in order to return to the landscape, the parks and the squares the status they once had. The examples of Enköping and Malmö show that this is possible, and two different ways to handle the task. Some person or persons have to adopt this task, even if it today seems heavy and unglamorous. Considering the nature of this work and the number of skills it requires, the question is if it wouldn’t be perfectly suited for the landscape architects. Another question is why this adoption hasn’t already taken place.

Stockholm is now in a situation when many values and structures have been lost. The roots of the problem has been the substitution of a park policy for a money policy. This situation has to be turned around. Maybe it is also possible to turn this serious situation to our advantage; from the lack of order something new and exciting might emerge. The prerequisites for this are present: a plan for the green areas and a brand new park programme, the only thing missing is the third ingredient, the political initiative.

This paper is available at:
www.vaglandtradgard.com/stockholm/
with the complete photo documentation from the study.

Johan Vagland, landskapsarkitekt
Vagland Landskap & Trädgård
johan@vaglandtradgard.com

Karin Martinsson & Svengunnar Ryman

Blomboken

Bilder ur Olof Rudbecks
stora botaniska verk

Prisma, Stockholm 2008

447 s, drygt 500 ill.

ISBN 978-91-518-5104-4

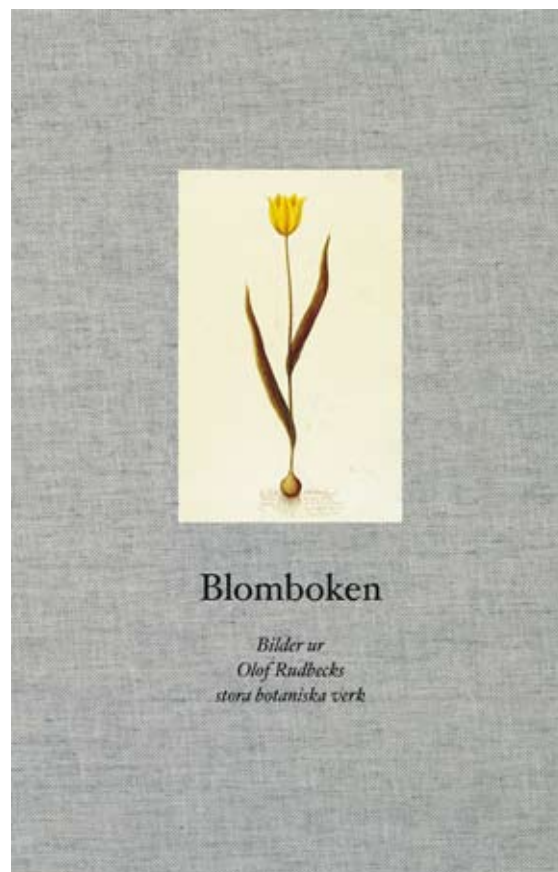
På 1670-talet inledde Olof Rudbeck d.ä. arbetet med att publicera ett illustrerat bokverk, *Campi Elysii*, över alla världens växter. Med hjälp av naturtrogna avbildningar i träsnitt skulle det bli lättare att lära sig namn och utseende på växterna. En serie akvareller av alla växterna gjordes också. På grund av en stadsbrand i Uppsala 1702 hann bara de två första banden tryckas och akvarellerna såldes av familjen. Men nu har en större del av akvarellerna äntligen publicerats efter 300 år.

Utgivningen av *Blomboken* är den andra delen av Karin Martinssons och Svengunnar Rymans Rudbeck-projekt. Den första delen, *Hortus Rudbeckianus*, innehöll tolkningar till moderna vetenskapliga namn av alla växtnamn i katalogerna över Rudbecks plantor i Botaniska trädgården (se recension i Bulletinen 2008).

Blomboken innehåller en textdel på 84 sidor och sedan följer 500 av blomplanschererna återgivna i färg med korta bildtexter. Register över personnamn och växtnamn, svenska och vetenskapliga, avslutar volymen. Den inledande texten beskriver miljön kring Olof Rudbeck d.ä. där arbetet med ett illustrerat bokverk över alla världens växter påbörjades. Där presenteras ett 30-tal medarbetare som ritade, målade och skar tryckstockar. De flesta var medlemmar av hans familj eller hans studenter. Källorna till verket beskrivs; de äldre planschverk, växtkataloger, herbarier och levande växter från Botaniska trädgården, vilka var förebilder till texter och bilder. Där beskrivs också arbetsmetoderna vid avbildningen av växterna i teckningar som underlag för tryckstockarna. Akvarellerna var förmodligen tänkta att användas som förlagor vid handkolorering av de tryckta böckerna. Och sedan, efter 25 års arbete, den stora katastrofen, stadsbranden i Uppsala 1702, då nästan alla tryckstockar, större delen av de färdigtryckta böckerna och ett band med akvareller brann upp.

Ett fåtal exemplar av de två första tryckta volymerna av *Campi Elysii* klarade sig, men bara 130 tryckstockar. De kvarvarande akvarellerna var bundna i 11 volymer i folioformat, vilka kallades "Blomboken". De innehöll 3 500 akvareller av över 6 000 växter. Olof Rudbeck d.y. sålde dem på 1730-talet till Charles de Geer på Leufsta bruk, vilken byggde upp ett förnämligt bibliotek. Svenska staten köpte biblioteket på 1980-talet och "Blombokens" 11 volymer flyttades till Uppsala universitetsbibliotek.

Av originalets 3 500 planscher har Martinsson & Ryman gjort ett urval med hjälp av de tidigare publicerade studierna av växtbeståndet i Botaniska trädgården. 1 400 av växterna där var

Recensioner

avbildade i "Blomboken" men av dem var bara 500 målade efter en levande förlaga eller innehöll uppgifter i text som tillsammans förmedlar originalinformation om svensk hortikultur eller botanik. Bilderna visar både vilda och odlade växter av olika slag.

Varje bildtext innehåller Olof Rudbecks svenska och vetenskapliga namn på växten, sida och volym i "Blomboken", samt tecknarens signatur. Sedan följer dagens svenska och vetenskapliga namn, när växten började odlas i Europa, eventuella färgvariationer odlade i Botaniska trädgården och andra uppgifter. Bilderna är placerade i den ordning de har i originalet, vilken följer 1600-talets botaniska klassificering. Har man en uppgift om ett växtnamn från 1600-talet eller början av 1700-talet och vill hitta bilden av den växten, måste man börja i *Hortus Rudbeckianus* och ta reda på vilket dess nuvarande vetenskapliga eller svenska namn är. Sedan kan man via växtregistret i *Blomboken* hitta sidan med rätt bild.

Ett annat alternativ är att bläddra igenom alla bilderna i denna vackra bok tills man hittar rätt, något långsamt kanske men mycket nöjsamt. Foto och tryck av bilderna är av högsta klass, liksom papperskvaliteten. En del planscher är avbildade på en hel sida vilket gör att man t.o.m. kan läsa anteckningarna på dem. När fyra planscher delar på en sida blir de lite för små för att man ska kunna urskilja alla detaljer, men man ser ändå ganska bra hur växterna såg ut. Typografi, formgivning och bindning är alla av hög kvalitet.

Under de senaste åren har vi kunnat glädjas åt kommenterade utgåvor av André Mollets *Lustgård*, Nicodemus Tessin d.y.s arkitekturritningar och nu Olof Rudbecks växtkataloger och växtbilder. Dessutom har en hel del utländsk forskning om

1600-talets trädgårdar och växter publicerats, några exempel är: Eric de Jong *Natuur en kunst*, Badeloch Noldus *Trade in Good Taste*, Elisabeth Hyde *Cultivated Power* och artiklar om periodens trädgårdar i Dumbarton Oaks publikationer.

Jag tycker det är dags för nya studier om den svenska stormaktstidens trädgårdar, den senaste var Sten Karlings avhandling *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Notrestilens genombrott* från 1931. Källmaterial av olika slag finns och forskning har gjorts inom olika ämnen om tidens politik, ekonomi, personer, konst, arkitektur och kultur. Med utgångspunkt från den kunskapsnivån finns nu möjligheter att med

dagens analysmetoder få fram ny kunskap om trädgårdarnas betydelse för människor under stormaktstiden. Varför satsades så stora resurser på storslagna trädgårdar under just den tidsperioden? Formidéer, odlingsmetoder och växter som introducerades då påverkade trädgårdskulturens senare utveckling i Sverige. Därför vore det intressant att få reda på var idéerna, metoderna och växterna kom ifrån, hur de spreds och anpassades till lokala förhållanden.

Maria Flinck, fil.kand., trädgårdshistoriker
maria.flinck@bredband.net

Catharina Nolin

En svensk lustgårdskonst

Lars Israel Wahlman som trädgårdsarkitekt

240 s., 113 ill.

Bokförlaget Signum, Stockholm 2008

ISBN 978-91-87896-92-7

För en trädgårdshistoriker och en trädgårdsintresserad läsare är Catharina Nolins bok *En svensk lustgårdskonst*. Lars Israel Wahlman som trädgårdsarkitekt en guldgruva. Boken öppnar rikligt med vyer till förra sekelskiftets trädgårdskonst, lustgårdskonst, tankar och ideal.

Catharina Nolins bok handlar i första hand om Lars Israel Wahlmans livsverk men är på samma gång ett ställningstagande till hur man borde forska om trädgårdar, trädgårdskonst och dess skapare.

Lars Israel Wahlman var en av förnyarna av den svenska trädgårdskonsten i början av 1900-talet. Han ritade villaträdgårdar och slottsparkar, begravningsplatser och stadsparkar. I Finland känner man honom som arkitekt, främst för Engelbrektskyrkan i Stockholm – och så lär fallet vara också i Sverige, fast byggnadssortimentet är bredare. Tjolöholms slott, villorna Trefnan och Trotzgården i Hedemora och det egna hemmet Tallom är väl kända jämfört med Wahlmans åtskilliga trädgårds- och parkplaner. Allt från villaträdgårdar till Botaniska trädgården i Göteborg finns med i boken och visar hans stora bredd i skapande, idéer och kunskaper.

Vem var då Lars Israel Wahlman? En anglofil och dalkarl, en arkitekt och trädgårdsarkitekt. En föreläsare, lärare och skribent, vars texter påverkade tankarna om trädgården, eller lustgården, som han själv kallade den. Wahlman förmedlade Arts and Crafts-rörelsens tankar till Sverige. Det är tanken om ett helhetsverk, som präglar hans arbeten. För Wahlman

var trädgården en viktig del av byggnaderna som han ritade. Wahlman ansåg själv att ett hem utan en trädgård var ett halvt verk och man kan därför påstå att han själv framträder som en halv arkitekt om man endast studerar hans husarkitektur, skriver Nolin.

Catharina Nolins forskning är i sin helhet mycket mera än en livsverksbiografi, som hon själv definierar det. Nolin börjar med att diskutera begreppen trädgård och landskapsarkitektur, av vilka just trädgården är en nyckel till hela forskningen. "Ett nyckelord i min undersökning är begreppet *trädgård*. Idag betraktas detta vanligen som ett överordnat begrepp som bland mycket annat innefattar parken. Så har det inte alltid varit." (s. 14) Nolin hänvisar till den amerikanske trädgårdshistorikern John Dixon Hunt och filosofen Mara Miller som båda på sina håll har funderat på trädgården – vad den kan vara, hur den kan ses och definieras. Ofta är det så, att vi tar det för givet vad en trädgård är. Men Nolin visar tillsammans med Wahlman att det inte är så enkelt.

Och vad är en trädgård för Wahlman? En symbol för hemmet, en förlängning av den, en viloplats. "Vi behöfva icke gå tillbaka vidare för att möta vår ungdoms lekkamrater, låt oss göra en hägnad gård och bjuda dem in till oss. Medeltiden visar oss anspråkslösheten af vår domän, antiken visar oss hvad fantasien kan åstadkomma, kärleken ha vi ju, hvad göres oss mer behöf?" (s. 48). Det tredimensionella rummet, trädgården, var för Wahlman en plats med historia och rumssekvenser. Upplevelsen av rummet var en betydande del i hans gestaltning.

Men Wahlman skrev inte bara om trädgården utan också om naturen – ibland som synonym till trädgården, ibland som kontrast. För honom var naturen suverän, den allt förlåtande och i denna filosofiska mening större än trädgården. Kanske det är just detta som får Wahlman att använda ordet lustgård? I ordet lustgård, som enligt den finska ordboken betyder en härlig trädgård, en mycket vacker trädgård, kombineras på ett fint sätt Wahlmans tankar om det vardagliga, om det jordiska, om det användbara i trädgården och också det estetiska, det vackra och underbara i trädgården – i naturens och kulturens möte.

Boken är tematiskt uppbyggd, vilket gör att man kan läsa den i delar om man är intresserad av ett speciellt område. Den tematiska uppbyggnaden stärker helhetsbilden – redan från innehållsförteckningen kan man se hur brett och stort arbete både Catharina Nolin och Lars Israel Wahlman har gjort. Om man vill få en snabb överblick av kronologin gällande Wahlmans arbeten, så hittar man det i bilagorna i slutet av boken.

Texten är indelad i åtta kapitel, av vilka de fyra första handlar om Wahlmans bakgrund, författarskap och arbetsmetoder. Nolin går mycket grundligt in på frågor om varifrån Wahlman fick sin inspiration, sina idéer och hur han sedan arbetade. Hon visar oss en rik tidsbild med kontakter, influenser och ideal. Väldigt intressanta frågor är synen på historien och Wahlmans relation till den och hur han tillämpade sina idéer i olika sammanhang och miljöer.

För mig som forskare om villaträdgårdar från samma tidsperiod, är kapitlen ”Inspiration” och ”Lars Israel Wahlman som författare och föreläsare inom trädgårdsområdet” samt ”Arbetsmetoder” av störst intresse. Här beskriver och analyserar Nolin arbetsprocessen som annars ofta förblir osynligt

– delvis för att det inte finns något källmaterial, delvis för att man uppskattat slutprodukten, den färdiga trädgården mera. Från ett nordiskt perspektiv är flödet av inspirationen ytterst intressant. Vi får veta vad Wahlman läste, vad han såg, vart han reste och hur allt detta påverkade hans arbete. Nolin tar avstånd från den så kallade psykobiografen, även om hon har använt Wahlmans privata brevväxling för att få fram hans intryck och tankar, men också hans sätt att resonera och formulera sig. Han hade ett intensivt och poetiskt sätt att skriva.

Boken om Lars Israel Wahlman är i högsta grad ett kvalificerat akademiskt verk, men samtidigt så väl skriven att den kan läsas även som populärvetenskap. Den grundliga källförteckningen är imponerande, men också det faktum att Nolin så kritiskt granskar sina källor och introducerar all litteratur hon använt. Nolin kommenterar ingående också sin egen utgångspunkt för det hela: det blir ett porträtt av yrkesmannen Wahlman, och samtidigt får trädgårdarna ändå tala för sig själva.

Boken är rikligt illustrerad och väldigt vacker i sin form. Av fotografier, teckningar och planritningar finns många fler med än vad man vågat önska. Nya fotografier talar med ritningarna och äldre bilder och berättar om en trädgårds liv från ritbordet till ny anläggning till fullvuxen flera årtionden senare. Med utförliga noter, källförteckning och bilagor är den ett nödvändigt verk i varje trädgårdsforskare bokhylla. Lars Israel Wahlmans livsverk har i denna bok fått en form, som hyllar hans tanke om ett helhetskonstverk, både i innehåll och också i utformning.

Julia Donner, fil.mag., doktorand

Institutionen för konsthistoria, Helsingfors universitet
jzdonner@mappi.helsinki.fi

■ Trädgården på Norhaga i Dalarna. Foto i *Svenska hem i ord och bild* 1913.

Den romantiska parken

Baldersnäs på Dal

Warne Förlag, Partille 2009
176 s. rikt illustrerad
ISBN 978-91-85597-08-6

Baldersnäs park i Dalsland var en av 1800-talets främsta romantiska parker i Sverige. Den stora parken omfattade hela Baldersnäs halvön och Laxsjön med omnejd.

I parken fanns de slingrande gångar, vackra utblickar och stämningsfulla sittplatser som vi förknippar med en romantisk park. Men detta parklandskap var också ett uttryck för bruksägaren, exportören och riksdagsmannen Carl Fredrik Waerns (1787–1858) personlighet. Det var hans visionära och målinriktade arbete under fyra årtionden från 1820-talet som skapade en av dåtidens största parker djupt inne i de dalsländska skogarna.

I boken *Den romantiska parken. Baldersnäs på Dal* tecknar författarna en mångfasetterad bild av den omtalade parken med utgångspunkt i ett omfattande källmaterial, inte minst de samtida källor som finns i släkten Waerns privata arkiv. Med sina samlade kunskaper beskriver författarna inte bara hur parken ser ut idag och hur den kan ha sett sig för tidigare besökare. De belyser även hur parken kan förstås i förhållande till det trädgårdshistoriska, personhistoriska och industrihistoriska sammanhang den uppkommit i.

I kapitlet ”Såsom i en spegel – om landskapsparkens idé och form” beskriver trädgårdshistorikern agr. dr. Åsa Ahrland tankarna bakom denna riktning inom trädgårdskonsten vars bärande idé var att skapa trädgårdar i form av naturliga landskap. Snart kom detta ideal att sprida sig från England till hela Europa, inte minst till Sverige. Den antika paradismyten om Arkadien levde vidare hos 1600-talsmålare som Nicolaus Poussin och Claude Lorrain, vars målningar kom att bli betydelsefulla för utformningen av 1700-talets landskaps-parker. John Lockes filosofi om vikten av att lära känna sig själv blev också ett viktigt inslag i det nya trädgårdsidealet. På 1730–40-talen skapades parker på godsens Stowe och Stourhead som kom att bli förebilder för landskaps-parker i Sverige, både för privata anläggningar som Godegård i Östergötland, Forsmarks och Söderfors bruk i Uppland samt kungliga anläggningar som Drottningholm och Haga.

I inledningen samt sina fyra kapitel presenterar landskapsarkitekt Kolbjörn Waern både Baldersnäs park och mannen som skapade den, hans farfarsfarfarsfar. Carl Fredrik Waern var en man som gärna och ofta utvecklade nya möjligheter där han såg en chans. Han nedtecknade deviser som ”Gör rätt, det är din plikt – gör gott, det är din ära” och citat som ”Gör gott, var nyttig, lev i dina mödors minne”. För sina insatser att introducera lancashiresmidet i Sverige belönades han sedermera med Jernkontorets stora guldmedalj. Han valdes till heders-

ledamot i Älvsborgs Läns Hushållningssällskap för sina insatser inom husdjursaveln. Utöver sitt arbete med att utveckla järnbruken och jordbruket försökte han förbättra hushållningen på torpen med hjälp av fruktodling, något han också skrev en artikel om i Svenska Trädgårdsföreningens årsskrift (1834). Även hans omfattande arbeten med skapandet av Baldersnäs park framstår som en del av en ständig strävan att förädla och utveckla det naturgivna i samhällets och nyttans tjänst.

Med utgångspunkt i studiet av Carl Fredrik Waerns så kallade memorandumbok ger Kolbjörn Waern en levande bild av Carl Fredrik Waerns personliga tankar kring sina verksamheter och egendomar i Dalsland. Utöver Baldersnäs park beskrivs trädgården, jordbruket, de 68 gårdarna och torpen, fisket samt verksamheten vid Bäckefors järnbruk och Skåpafors sågverk. Det var dessa verksamheter som skapade den ekonomiska basen för byggandet av den stora parken. De var också en del av det landskap som utgjorde förutsättningarna för parkens utformning.

I Carl Fredrik Waerns vision var parken en naturlig del av det omgivande landskapet, och vice versa. Inspiration till parken fick han också ur sitt bibliotek, där fanns både planschverk och trädgårdsmagasin om det nya trädgårdsmodet från England. Som Kolbjörn Waern uttrycker det, ”det råder ingen tvekan om hans fasta målsättning att ur det mer vardagliga dalsländska skogs- och jordbrukslandskapet mejsla fram ett ideallandskap där skönheten skulle råda i allt från det stora med de böljande fälten, lövskogsdungar, sjön och skogshorisonterna, till det lilla med lusthusen och de enskilda träden” (s. 79).

Med hjälp av inventeringslistor över växtinköp till parken berättar hortonom agr. dr. Rune Bengtsson i kapitlet ”Växterna – en nordlig experimentpark” om den stora mängd inhemska och utländska växter som en gång har funnits i parken. Många växter transporterades med stor möda från utlandet den långa vägen ut till de dalsländska skogarna. De under 1800-talet så populära barrträdplanteringarna kom i Baldersnäs park främst till uttryck genom plantering av talrika tallarter (*Pinus*), även om alla utom två av dessa har gått ut idag. Parken innehöll även intressanta lönnar och hästkastanjer samt äldre sorter av alm. Utöver importerade, exotiska växter spelade även egenhändigt uppdragna inhemska lövträd i viktig roll i parkens uppbyggnad. Plantor drogs upp från frö i två plantskolor på Baldersnäs.

I ”Tablåer ur ett herrgårdsliv” berättar konstnären och filmaren Elisabeth Wennberg med hjälp av släkten Waerns privata brev

■ Damernas badhus i Baldersnäs park. Tuschlavering av Elisabeth Petre, omkring 1880.

och fotografier hur livet på Baldersnäs kunde ha sett ut. Vi får en inblick i livet på herrgården både till vardag och till fest. Fram träder bilden av ett hem präglad av kärlek. Ett hem där många utländska gäster, vänner och besökare togs emot. En miljö där politik diskuterades. En plats där fattiga fick mat och arbete och där herrskap och gårdsfolk under många år firade midsommar tillsammans. Det var många som ville ta farväl av Carl Fredrik Waern när han begravdes den 18 juli 1858.

Det samtida källmaterialet i släkten Waerns arkiv har möjliggjort detaljerade beskrivningar av många aspekter av parkens innehåll, utseende och användning. I kombination med en ingående beskrivning av livet i bygden och tidens mode inom trädgårdskonsten ger de perspektiv på parken och sätter in den i sitt sammanhang. Dagens park, samt det rika källmaterial som använts, presenteras genom många vackra och talande illustrationer. Nytagna och gamla foton varvas med målningar, teckningar, porträtt, tidningsillustrationer, kartor, planer och uppmätningar. Illustrationerna följer nära textens berättelse vilket gör att det är lätt att föreställa sig den vackra parken, även om man inte varit där i verkligheten.

För att en park ska kunna förstås som den kulturyttring den är, måste den sättas in i både sitt kulturella och sitt landskapliga sammanhang. Författarna till *Den romantiska parken. Baldersnäs på Dal* förmår att göra just detta på ett lärorikt och intresseväckande sätt.

Viveka Hoff, landskapsarkitekt, universitetsadjunkt
Institutionen för stad och land, Sveriges Lantbruksuniversitet,
Ultuna
viveka.hoff@sol.slu.se

Maunu Häyrynen, Martti Helminen, Mikko-Olavi Seppälä,
Sauli Seppälä, foto Taneli Eskola

Kaivopuisto

Entisaikain Helsinki XVIII, Helsinki-Seura 2008.

[”Brunnsparken” Serien Helsingfors i forna tider XVIII, Helsingfors-Samfundet 2008]

160 s., 130 ill. historiska bilder och kartor samt nya

fotografier i svartvitt och färg

ISBN 978-951-9418-16-2

Brunnsparken, en av de äldsta parkerna i Helsingfors, fyllde 175 år 2008. Till dess ära har Helsingfors-Samfundet utgivit en bok om parkens historia. Boken visar upp en intressant helhetsbild av parkkultur förr och nu. Den är också ett viktigt inlägg i diskussionen om stadsparkernas öde; deras värde, vård och framtid.

Kejsaren Nikolai I:e (1796–1855) förbjöd resande över Rysslands gränser till Europa eftersom han var mycket misstänksam mot de nya vindar som blåste i den europeiska politiken. Då riktades den ryska överklassens blick mot inrikesturism istället. Det var en del av aristokratins och överklassens levnadssätt att vistas på kurorter för att värna om hälsan och umgås med societeten och i det ryska imperiets västra provins Finland var huvudstaden Helsingfors redo att ta emot dessa rika resenärer.

Brunnsparkens kuranstalt grundades 1836 och på sommaren 1837 öppnades en regelbunden ångbåtsförbindelse mellan Helsingfors och Sankt Petersburg. Bakom idén stod handlaren och affärsmannen Henrik Borgström (1799–1883), vars huvudsyfte var att skapa vinst men också att agera för hemstadens nytta. Han grundade ett parkbolag och fick ett hyreskontrakt med senaten för Helsingfors södra näs på femtio års tid. Parken öppnades officiellt 1838 och då började en exceptionell, färgstark och internationell tidsperiod i Helsingfors historia, som varade i femton år. Den första akten i Brunnsparkens historia – bad, vatten, musik och dans – slutade vid Krimkrigets utbrott i mitten av 1850-talet.

Boken *Brunnsparken* berättar historien i sin helhet. Maunu Häyrynen, professor i landskapsforskning vid Åbo Universitet, skriver om parkens vyer och historia samt tolkar olika bilder av Brunnsparken. Övriga artiklar är skrivna av Martti Helminen, forskare vid Helsingfors stadsarkiv, fil.dr. Mikko-Olavi Seppälä och museilektor Sauli Seppälä. Alla skribenter är specialister på sina områden. De nya fotografierna i boken har tagits av fotograf Taneli Eskola, docent vid Konstindustriella högskolan i Helsingfors.

Det har skrivits mycket sparsamt om Helsingfors stadsparker under åren. Detsamma gäller stadsparker i Finland i allmänhet. Den finska parklitteraturens tradition är smal och avviker inte från situationen i det västra grannlandet Sverige. Parker tangeras nog ofta när det gäller stadsplanering eller byggnadshistoria i stadshistoriska verk, men som självständiga forskningsobjekt figurerar de sällan. Maunu Häyrynens avhandling

Maisemapuistosta reformipuistoon. Helsingin kaupunkipuistot ja puistopolitiikka 1880-luvulta 1930-luvulle. (1994) behandlar Helsingfors parker genom parkpolitik och ändringar i planeringsideal. Samlingsverket *Hortus Fennicus. Suomen puutarhataide.* (2001) som var den första översikten gällande finländsk trädgårdshistoria, berättar en del om parker i Helsingfors, Vasa, Åbo och Tavastehus – tyvärr enbart på finska. En version på engelska, eller åtminstone en sammanfattning, hade varit användbar för utländska forskare med intresse för Finlands trädgårdshistoria.

Var hittar man då information om parker? Oftast finns det historiska översikter i svårtillgängliga rapporter, som har gjorts i samband med grundförbättringsarbeten. Helsingfors byggnadskontor har utgivit små häften om parker, men de är oftast mycket enkla. Dendrologiska sällskapets broschyrer koncentrerar sig på träd och buskar, vilket är högst förståeligt. Man får således söka böcker om Observatorieparken, Djurgården eller Alpparken förgäves, för att inte tala om Tölö stadsdels eller Berghälls intressanta små parker. Det är därför man kan anse boken om Brunnsparken som ett kulturdåd av Helsingfors-Samfundet.

Ett viktigt tema i boken och i parken är panoramat ”en bred horisontell landskapsvy, ett cylinderlikt bildplan eller en horisontalt rörande bild” som visar en landskapsbild som ser ut att fortsätta för evigt. Boken påminner i sig själv om ett panorama, både i utformningen och ombrytningen. Det är kontinuiteten som är den viktiga beståndsdelen i panoramabilden, men också små detaljer har sin plats. Så känns det också när man läser *Brunnsparken*, man lägger märke till detaljer: någonstans långt borta skimrar ett kyrktorn eller en vindflöjel på villans tak. Historia och nutid möts och läsaren kan sucka av lättnad – Brunnsparken är en park som lever – trots senare tids nedhuggning av träd.

Boken är delad i tre avsnitt med rubrikerna *Societetsön*, *Promenadparken* och *Nöjesfält*. Under varje rubrik behandlas parkens historia kronologiskt och tematiskt. Maunu Häyrynen beskriver parkens planeringsskeden och utveckling genom åren, men även Brunnsparkens åbor, Tivoliteatern och Parkteatern, och Industriutställningen 1876 får sina egna kapitel i första avsnittet. I andra avsnittet presenteras Brunnsparkens badinrättning, Salus-sjukhuset och varietén på Brunnshusets restaurang. I den tredje delen ser man på Brunnsparken som ambassadernas landskap. I tredje avsnittet beskrivs de senaste åren i parkens historia.

Man skulle gärna ha läst mer om vad Maunu Häyrynen skriver om historiska bilder, så intressant är hans resonemang kring Brunnsparken och landskapet, och kring parklandskapet. Bildens och landskapets, blickens och seendets relationer och betydelser, för förståelsen av parken vidare till ett nytt plan. Det är just åt det här hållet som man skulle önska att all park- och trädgårdslitteratur skulle utvecklas, mot mera analys än beskrivning. Varför gjorde man det man gjorde? På den frågan får man svar när Häyrynen presenterar de europeiska förebilderna, tidens ideal och den inhemska diskussionen. Brunnsparken är ett barn av sin tid. Parken är en plats, en vy och ett landskap, värt en analys så som vilket konstverk som helst. Häyrynen lyckas undvika det felet att parkens historia beskrivs som en serie planer, genomförda eller oförverkligade. Istället fylls dälдер med mylla, allér planteras och parken börjar spira med händelser, teater, musik och liv.

Det är förbryllande, hur mycket som kan hända i en park! Tivolateatern, Parkteatern och varietén på Brunnshuset berättar om sällskapslivet på 1800-talet och vidgar synen på Brunnsparken utöver att vara enbart en kurort. Industriutställningen i Helsingfors 1876 var ett förspel inför världsutställningen i Paris 1878. De tysta gatorna i Brunnsparkens östra del blir också bekanta för läsaren, fast man nuförtiden kanske inte ens ser dem som en del av parken.

Rubriken på den sista delen av boken *Nöjesfältet* berättar om det som har hänt i parken under de senaste decennierna. Allt större konsertestrader år efter år, massiva picknicker på första maj; sådant tål inte en gammal park fysiskt, fast den alltid har varit en mötesplats för societeter av olika slag. Kritiken som kan läsas både direkt och mellan raderna kunde ha varit ännu hårdare. Det är ändå frågan om vårt gröna kulturarv, vars värde ännu tycks vara osynligt både för allmänheten och också beslutsfattare.

Taneli Eskolas fotografier berättar om dagens Brunnspark bättre än tusen ord. I bilderna ser man parken så mångsidigt som möjligt, olika årstider, färger, ljus och händelser visar Brunnsparken som den unika plats som den är. Det historiska bildmaterialet ger stöd åt Eskolas bildspråk. Bilderna visar vad som är oföränderligt och vad som gått förlorat: bergen och de underbara kvinnorna vid vatten finns kvar fast tiderna förändrats. Bilar har ersatt hästar och slädar och restaurangens vita dukar har bytts mot en glittrande discoboll.

Det var på tiden att få en ny bok om denna för Helsingfors så viktiga park, eftersom A. Olai Heikels bok *Brunnsparkens historia 1834–1886* utkom 1919. Den nya boken är värd sin plats som en hedersam början för den nya stadsparkslitteraturen i Finland. Ett panorama som *Brunnsparken* berättar om vad stadsparker handlar om när de är som bäst: träd och buskar, gräsmatta och kultur; en plats för våra upplevelser.

Julia Donner, fil.mag., doktorand
Institutionen för konsthistoria, Helsingfors universitet
jzdonner@mappi.helsinki.fi

Lena Nygårds

Om ärter.

En etnobotanisk skrift.

Centrum för biologisk mångfald,

CBM:s skriftserie 17, 2007

51 s., ill.

ISSN 1403-6568, ISBN: 13:978-89232-25-9

Skriften kan beställas gratis på www.pom.info/bocker.htm

Programmet för odlad mångfald (POM) är en nationell satsning för att bevara och nyttja våra kulturväxter. Som ett led i arbetet genomförs ett totalt inventeringsprogram för att spåra och dokumentera gamla kulturväxter. Två av inventeringarna har avslutats, nämligen fröuppropet (2002–2004) och narcissuppropet (2000–2003), vilket nu resulterat i två populärt hållna skrifter i CBM:s skriftserie.

En av de växtgrupper som gav flest svar till fröuppropet var ärt (*Pisum sativum*). I den lilla skriften *Om ärter* ger etnologen Lena Nygårds, ansvarig för fröuppropet, smakprov från inventeringsresultaten kryddat med ärtkuriosa ur den svenska litteraturen. Ärtens sju olika grupper presenteras med exempel från inventeringen, liksom ett urval recept och odlingsanvisningar ur svenska etnologiska samlingar. *Om ärter* är en liten, populärt hållen inspirationsskrift med tilltalande formgivning, kanske bäst ämnad att uppmuntra privatpersoner till fortsatta ansträngningar att odla vårt levande kulturarv och att i vidare kretsar skapa förståelse för etnobotaniska värden hos våra kulturväxter. Det är en presentbok att ge bort, helst tillsammans med en påse ärtor.

Faktaslukaren, som vill ha mer kött på benen till sina ärtor, rekommenderas att parallellt läsa POM:s web-sida (www.pom.info/exjobb). Där finns bland annat ett examensarbete av Karin Svensson *Trädgårdsärt och trädgårdsböna. Kartläggning av de i Sverige marknadsförda sorterna 1850–1970*. (2004)

Skriften *Narcisser* är uppdelad i tre delar och rikt illustrerad med färgfotografier. Den första delen behandlar kortfattat de odlade narcissernas ursprung, förädling och uppdelning och illustreras med tidstypiska bilder. I den andra, och kortaste,

Karin Persson & Eva Jansson

Narcisser

– folkkära lökar

Centrum för biologisk mångfald,

CBM:s skriftserie 20, 2008

90 s., ill.

ISSN 1403-6568, ISBN: 13:978-91-89232-28-0

Recensioner

delen sammanfattas några resultat från själva narciss-uppropet med kartor, fotografier och exempel på de berättelser som följt med lökarna. Narciss-uppropet resulterade i 619 kollekt, alla namnlösa, och arbetet med att beskriva dem morfologiskt och genetiskt pågår fortfarande inom ramen för ett forskningsprojekt. Även här finns ett examensarbete publicerat på POM:s web-sida som bygger på insamlingen, Susanne Westerbergs *Genetisk och morfologisk variation hos äldre, enkla påskliljor, Narcissus pseudonarcissus, från södra Sverige*. (2002)

Den tredje delen av *Narcisser* är den mest matnyttiga för kulturväxtintresserade och den bygger på en genomgång av narcissortimentet i gamla svenska priskuranter, från före 1940. De tjugo populäraste sorterna som funnits till salu i Sverige presenteras med beskrivningar och fotografier tagna vid referenssamlingen hos Hortus Bulborum i Holland. Dessa tjugo utgör dock bara en bråkdel av de 159 sorter som författarna hittat omnämnda i priskuranterna. Uppgifter om alla 159 finns mer summariskt sammanställda i tabeller. Tjugo-i-topp-listan utgör ett gott stöd på vägen för den som vill försöka identifiera en gammal narciss eller söker gamla tidstypiska sorter att odla. Att nå ända fram till att kunna identifiera alla gamla narciss-sorter är dock, liksom för andra kulturväxtgrupper, en utopi.

Karin Martinsson, fil.dr., 1:e trädgårdsintendent
Bergianska Trädgården, Stockholm
karin@bergianska.se

Bulletin

för trädgårdshistorisk forskning

NR 22, 2009 ISSN 1652-2362
www.gardenhistoryforum.org • gardenhistoryforum@gmail.com